DS
493
.P89+

प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १२
श्रावण २०२७

Number 12
July 1970

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग,
काठमाडौं, नेपाल ।

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal.

प्राप्तिस्थान :
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर ।

To be had of :
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur.

मूल्य रु. ५।–

Price Rs. 5/–

Printed at Jore Ganesh Press Pvt. Ltd. Kathmandu.

प्राचीन नेपाल

संख्या १२

श्रावण २०२७

Ancient Nepal

Number 12

July 1970

सम्पादक

रमेशजङ्ग थापा

Editer

Ramesh Jung Thapa

सहायक सम्पादक

रामचन्द्र ढुङ्गाना

Assistant Editor

Ram Chandra Dhungana

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 12, Shravan 2027, July 1970

विषय–सूची

Contents

	पृष्ठ	Page
१. नेपाल देशको इतिहास संग्रह	१	1
२. ऐतिहासिक पत्र संग्रह	२८	28
३. वैदिक शिल्पविज्ञान– एक दिग्दर्शन *श्री खोमराज नेपाल*	३१	36
४. श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको... *श्री शङ्करमान राजवंशी*	३९	39
5. The Kallala dynasty of the Jumla Valley *Shri Ram Niwas Pandey*	४४	44

नेपाल देशको इतिहास संग्रह

सृष्टिवर्णन ।

गुरुं गणपतिं दुर्गां वटुकं शिवमच्युतम् ।।
ब्रह्माणं गिरिजां लक्ष्मीं वाणीं वंन्दे विभूतये ।।
अनाद्यायाखिलाद्याय मायिने गतमायिने ।।
अरूपाय स्वरूपाय शिवाय गुरवे नमः ।।

अस्मिन्ननाद्यनन्ते जगति पुराकाले कीदृशी धर्मव्यवस्था, किरूंपा सदाचारपद्धतिः, किमात्मिका व्यवहारमर्यादा, कथंस्वरूपा कलाकुशलता, किंप्रकारा नीतिव्यवस्था प्रावर्तत, केनुभूपतयः कथं समवर्तन्त, के वा देवाः सेवावशंवदाः कं भुवो भागमलंवक्रुरितीतिहसमन्तरा दुर्ज्ञेयं पूर्ववृत्तपरिशीलनं वांछद्भिः पुरातनेतिहास एवं नैकविधानि सदसत्पूर्वकर्माणि तदनुरूपफलपरिपाकांश्चावगमय्य "इतिहास आस, एवमतः प्रवर्तितव्यम्" इति चरित्रशुद्धिं विधाय स्थेयसे श्रेयसे प्रवर्तयत्युत्तरोत्तरं पुरुषान् ।

अतः श्रीगुह्येश्वरीपशुपतिपादपंकजरजःसंपर्कपुण्यतमं भुवोरत्नं नेपालदेशमुद्दिश्य पूर्ववृत्तो देशेतिहासः क्रमशः संगृह्य प्रकाश्यते ।

अखण्ड सच्चिदानन्द परब्रह्मलाई सृष्टिको इच्छा हुँदा त्रिगुणमय मूलप्रकृतिरूप अव्यक्तबाट महत्तत्वको, महत्तत्वबाट अहंकारको, अहंकारबाट पंचतन्मात्राको, पंचतन्मात्राबाट पंचमहाभूतको, तिनमा पनि आकाशबाट वायुको, वायुबाट तेजको, तेजबाट जलको, जलबाट पृथ्वीको सृष्टि भयो । यस्ता क्रमबाट व्यक्त जगत्को उत्पत्ति भयो । सृष्टि गर्ने रजोगुण अंशप्रधान भएका ब्रह्मा, स्थिति गर्ने सत्वगुण अंश प्रधान भएका विष्णु, संहार गर्ने तमोगुण अंश प्रधान भएका शिवस्वरूप देवताको पनि आविर्भाव भयो । यस्तै गरी एक एक अंश प्रधान भएका अरू धेरै देवताको पनि सृष्टि भयो । सो सृष्टि भएका ब्रह्माण्ड अनन्त छन् तापनि यस जगत्को प्रमाण ५० कोटि योजन विस्तार छ । बीचमा सुमेरु भएको पद्माकार छ । यसमा अष्टशृंग आदि नाना पर्वतहरू रहेका छन् । यसमा पृथ्वीका तल माथिसमेत गरी १४ भुवन छन् :– भूर्लोक १, भुवर्लोक २, स्वर्लोक ३, महर्लोक ४, जनलोक ५, तपोलोक ६, सत्यलोक ७ यी सात माथिका भुवन हुन् । तल १, अतल २, सुतल ३, तलातल ४, महातल ५, रसातल ६, पाताल ७ यी सात तलतलका भुवन हुन् । यस पृथ्वीमा सात द्वीप छन् ;– जम्बूद्वीप १, प्लक्षद्वीप २, शाल्मलिद्वीप ३, पुष्करद्वीप ४, क्रौंचद्वीप ५, कुशद्वीप ६ शाकद्वीप ७ यीसात द्वीपहरू र क्षारसमुद्र आदि सप्त समुद्रले बेह्रिएका छन् । सुमेरुलाई चन्द्र, सूर्य, ग्रह, तारागणहरू परिक्रमा गर्दछन् । निमेषभरमा सूर्य २२०२ योजन चल्दछन् । सुमेरुमाथि दश दिक्पालका लोक छन् । ४००० अचलपुरी छन् । ४३००० अष्टपुरी छन् । ५०००० व्योमपुरी छन् । ४८००० लोमपुरी छन् । आकाशका प्रमाणको संख्या ९४८३४६९५७६५९५५२१ नौं पद्म अटचालीस नील चौतीस अर्व उनाहत्तर खर्व सताउन्न कोटि पैसट्ठी लाख पंचान्नब्बे हजार पांच सय एक्काईस योजन छ ।

सात द्वीपमध्ये उत्तम द्वीप जम्बूद्वीप , त्यसमध्ये उत्तम भारतवर्ष, त्यसमध्ये पनि उत्तम आर्यावर्त, त्यसमध्ये पनि उत्तम स्थल वाराणसी हो । त्यस वाराणसी क्षेत्रभन्दा पनि चतुर्गुणले श्रेष्ठ भुक्ति मुक्ति दिने नेपाल पाशुपत क्षेत्र हो भन्ने कुरा शास्त्रमा लेखिएको छ । जुन पाशुपत क्षेत्रमा सर्वान्तर्यामी

★फिल्डमार्शल अतिरथी **श्री केशरशम्शेर राणाको** संग्रह केशर पुस्तकालयमा रहेको "नेपाल देशको इतिहास" नामक हस्तलिखित पुस्तकबाट लामा वाक्य छोट्याउँदा र कतै नमिलेको वाक्य मिलाउंदा गर्नुपर्ने केही सुधारबाहेक जस्ताको तस्तै उद्धृत गरिएको छ—संपादक ।

श्री पशुपतिनाथ, श्री गुह्येश्वरी विराजमान हुनुभएको छ । यिनै ईश्वरको प्रथम प्रकटको संक्षेप कथा हिमवत्खण्डमा लेखेबमोजिम कहिन्छ ।

पशुपतिको उत्पत्ति

यो ससार एकार्णव भई जलमय भएमा चन्द्र सूर्य नभई अन्धीभूत भएका कालमा यो जगत्को कर्ता, पालक, हर्ता, मै हुँ" भनी ब्रह्माबाट अहंकार गर्दा विष्णुबाट पनि "सब कर्ता पनि मै हुँ, सबै लोकको पिता पनि मै हुँ, सबै भूतमा मैले नै ास गरेको छु, विश्वरूप पनि आदिपुरुष पनि मै हुँ" भनी परस्परमा विवाद गर्न लागेका बखतमा ब्रह्मा र विष्णुको शेखी हरण गर्नाका निमित्त ती दुइको बीचबाट आदि अन्त नदेखिने स्तंभाकार भएको ज्योतिर्मय लिंगको उत्पत्ति हुँदो भयो । सो देखि आश्चर्य भई डराएर ब्रह्मा, विष्णु दुबै भागी जान लागेका बखतमा "यो ज्योतिस्वरूपको आदि अन्त जसले ल्याउन सक्छ उही ठूलो हो " भनी आकाशवाणी भएको सुनी "त्यसो भए हे विष्णु, तिमी पातालमा गई मूलको अन्त लिई आऊ, म ऊर्ध्वमार्ग भई गई माथिको अन्त लिई आउँछु" भन्ने ब्रह्माको वचन सुनी "हुन्छ, मूलको अन्तको दर्शन गर्न जान्छु" भनी विष्णु पातालमा जांदा भए । ब्रह्मा पनि ऊर्ध्वमार्गमा गई सप्तलोकमाथि गौलोकसम्म पुग्दा भए । तैपनि ज्योतिर्मय लिंगको अन्त पाउन नसकी दुबै फर्की आएपछि मूलको अन्त गर्न मैले त सकिन, तिमीले कहांसंम पायौं, सांचो भन" भनी विष्णुले आज्ञा गर्दा आफूले ज्योतिस्वरूपको ठीक अन्त गर्न नसकेको भए पनि आफ्नो महत्व पार्नाका लागि नदेखेको कुरा जमाई " मैले त ऊर्ध्वमार्गमा गई अन्त पाएँ, यी कामधेनु, बन्धूकपुष्प, केतकी पुष्प, जपापुष्पहरू पनि देख्ने साक्षी छन्, नपत्याए सोध" भनी आफ्ना साक्षीसमेत ब्रह्माले बकाएको देखी लाज मानी विष्णुले अधोमुख गर्दा भए । त्यस समयमा अलक्ष्यरूपबाट "यो कुरा बिलकुल झूटो हो, यी दुष्टसाक्षी हुन्, यस्तो असत्य बोल्ने कामधेनुको मुख अपवित्र भइजाओस्, झूटो बोल्ने यी फूलहरू मेरा अर्चनमा नचढून्, निर्माल्यतुल्य होइजाऊन्, यस्तो ठूलो देव भई नदेखेको कुरा देखें भनी उल्टो झूटा साक्षीसमेत खडा गरी आएका हुनाले कसैले पनि ब्रह्माको पूजा नगरून्, अपज्यू भै सृष्टिकर्ता भइरहून् ।" यस्तो आकाशवाणी सुनी सबै आश्चर्य हुँदा भए । त्यहाँपछि ज्योतिर्लिंग स्तंभाकार भएको देखी ब्रह्मा विष्णु दुबैले "संसारका कर्ता, पालक, हर्ता यिनै रहेछन्" भनी अनेक तरहले स्तुति गर्दा स्तुतिले प्रसन्न भई शिवशक्तिस्वरूप भई दर्शन दिनुभयो ।

उहाँपछि सृष्टिको इच्छा गर्ने ब्रह्माको प्रार्थना सुनी शिवजीले जलमय संसार सुकाउन सूर्य, अग्नि र गणेशहरू देवता प्रादुर्भाव गरी पृथ्वीमा भएको अधिकांश जल सुकाउन लाउनुभयो । हिमालयको दक्षिणपट्टि सोही लिंग उत्पन्न भएको ठाउँ तलाउ जस्तो भएको थियो । त्यहांको पानी गणशले पिएर सुकाए । सो लिंग धनु प्रमाण मात्र अग्लो भई रहेको थियो । बराबर देवताहरू अर्चन गर्न आउँदथे । केही काल यही किसिमसंग बितेपछि सो ज्योतिर्लिंग त्यहीं गुप्त भइजांदा देवताहरू पनि आफआफ्ना स्थानमा गएका हुनाले सो ज्योतिर्लिंग माटोले माथिबाट पुरिई दबिएर रहेको थियो। नानातरहका शाल आदि गरिएका वृक्षले र नानातरहका झर्नाले, पक्षीहरूका मीठोमीठा शब्दले अत्यन्त रमणीय भएको वाग्मती नदीका तीरमा भएको यस श्लेष्मान्तक वनलाई देखी काशी र कैलाश त्याग गरी शिवजी र पार्वती पनि पशुस्वरूप लिई सोही श्लेष्मान्तक वनमा घुम्न लाग्नुभयो । यस्तै बीचमा श्री शिवजीलाई ब्रह्मा, बिष्णु, इन्द्र आदि देवता नारदआदि मुनिहरूले खोज्दा पनि नपाएका हुनाके देशदेशमा पुण्यभूमिमा खोज्दै जांदा एक दिन श्लेष्मान्तक वनमा पुगेपछि एकलै बसिरहेकी बहुतै सौन्दर्यले युक्त भएकी एक कन्या देखी नजीकमा गई कुरा गर्दा पार्वती भनी चिनी पार्वतीको स्तुति गरी "जगत्का ईश्वरलाई खोजी गर्दा कहीं पनि पाउन सकेनौ, शिवजीविना जगत्को शोभा छैन, शिवजी कहाँ हुनुहुन्छ ? यहाँलाई अवश्य थाहा हुनुपर्छ, यहांलाई यहां देख्न पाएका हुनाले शिवजी पनि यहीं हुनुहोला भन्ने मनले ठहराएका छौं, परन्तु यहाँको उपदेश नपाई शिवजीलाई चिन्न नसक्ने भयौं "भन्ने इत्यादि ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, इत्यादि देवता-हरूको नम्रतासाथको वचन सुनी "वाग्मतीको पश्चिम भागमा मृगरूपधारी शिवजी हरिणसंग बसी विहार गरिरहनुभएको छ" भन्ने पार्वतीबाट उपदेश पाई सोही संकेत पाएको स्थानमा गई सबै विचार गरी हेर्दा एकशृंग, त्रिनेत्र भएका मृगरूप धारण गरेका हरिणीरूप धारण गरेकी पार्वती र अरू हरिणसग बसिरहेका शिवजी देखी यिनै हुन् भन्ने निश्चय गरी देख्नेबित्ति-कै नानास्तोत्रले स्तुति गर्दा पनि जब मृगरूप छोड्नुभएनथ्यो, ब्रह्मा, बिष्णु, इन्द्र तीनै जनाले समात्ने मन्त्रणा गरी चाँडै गई बडो युक्तिसंग शृंगमा समात्दा शृंग तीन टुका भई तीनै जनाको हातमा परयो, हरिणेश्वर शिवजी भने त्यहाँबाट उफी अन्तरिक्षमा जानुभयो । ब्रह्मा, बिष्णु, इन्द्र आदि देवताहरूले नाना प्रकारले स्तुति गर्दा हरिणेश्वर प्रसन्न भई 'मेरो माया-स्वरूप तिमीहरूले देख्न पायौ, अतिरमणीय ठाउँ हुनाले म यहीं बस्दछु, जाने मेरो इच्छा छैन । पशुको स्वरूप लिई यस स्थलमा म बसेको हुनाले मेरो नाम पशुपति भन्ने लोकमा

प्रख्यात हुनेछ । जसले मेरो दर्शन गर्ला त्यसको पशुजन्म कहिले पनि हुनेछैन, संपूर्ण पापबाट मुक्त हुनेछ ।" भन्ने कुरा र "पर्वतराज हिमालयको कुक्षिमा रहेको यस क्षेत्रमा वाग्मतीको जल थुनी चारैतिर नानावृक्षेले पूर्ण भइरहेको ज्यादै आवागमन नभएको अतिरमणीय नागदह भन्ने ठूलो तलाउ बन्नेछ । ब्रह्माबाट वर पाएका बाणका पुत्र महेन्द्रमन आदि दैत्यहरूले आफ्नो तपोबलले ३०००० तीस हजार वर्षसंम सुप्रभा नगरको राज्य गरिरहनेछन् । प्रभावती हरण गर्नाका निमित्त श्री कृष्णका पुत्र प्रद्युम्न आई दैत्यको वध गर्नेछन् । श्री कृष्णका बाहुलीले चोभारमा चक्र प्रहार गरी पहाड काटिदिएपछि नागदहको पानी सुक्नेछ । त्यहांपछि वाग्मती आफ्नो प्रवाहअनुसार बगी जानेछन् । त्यहांपछि मेरो ज्योतिर्लिंगमाथि स्थापना भएको शिलास्वरूपमाथि कामधेनु गाईले आफ्नो दुग्धधारा चढाएको देखी आश्चर्य मानी वाग्मतीनिर खनी हेर्दा मेरो चतुर्वक्त्र मूर्ति प्रकट हुनेछ । त्यहाँ-पछि किराती नाम गरेका धर्मदेखि रहित भएका म्लेच्छले राज गर्नेछन् । सूर्यवंशमा उत्पन्न भएका विशाल कुलका क्षत्रिय राजाले ती किरातीहरूलाई जिती राजपाठ गर्नेछन् । ब्राह्म-णका हातबाट प्रतिष्ठा गरी मेरो पूजा मान गर्नेछन् । यिनै राजाहरूको राज्य भएमा विद्वान्हरू अरू देशबाट बोलाई नीतिसाथको प्रजापालन आदि गर्नेछन् । यिनैको वंशमा शिशुपालको अवतार भएका भक्तवर्मा राजा जन्मी जगत्मा ठूलो नीति, धर्मव्यवस्था, स्थिति नानाप्रकारले गरी आफ्नो कीर्ति बढाउनेछन् ।" भन्ने इत्यादि कुरा महादेवबाट भन्नुभई पंचतीर्थको र वाग्मतीको महात्म्य सुनाई पछि हुने भविष्य कुरासमेत सुनाउनुभयो । "प्रमथ गणले युक्त भई मृगरूप धारण गरी यसै वनमा क्रीडा गर्न मेरो इच्छा पुगेको छैन । जहाँ जहाँ मृगरूप धारणा गरी मृगस्थली प्रभृति स्थानमा घुम्नेछु, त्यहाँ त्यहाँ पुराणभूमि भनी जान । मार्ग कृष्ण चतुर्दशी मेरो प्रियतिथिमा व्रीहिक्षेपण गरी परिक्रमा जो गर्ला त्यसलाई उत्तम फल होला ।" भन्ने कुरा शिवजी ले भन्नुभएको सुनी "हे हरिणेश्वर, हामीहरूको हातमा परेको शृंग के गर्ने हो ?" भनी ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्रले अंजलि बाँधी विनति गर्दा "ब्रह्माका हातमा परेको शृंग ब्रह्माले वाग्मती र चन्द्रभागा नदीका तीरमा स्थापना गरिदिनू, गोकर्णेश्वर भनी तिनको नाम प्रसिद्ध हुनेछ । विष्णुको हातमा परेको शृंग विष्णुले पातालमा स्थापना गरिदिनू, शृंगेश्वर भन्ने नाम प्रसिद्ध हुनेछ । इन्द्रको हातमा परेको शृंग इन्द्रलोक अमरावतीमा लगी स्थापना गरिदिनू, यस लिंगलाई पछि रावणले हरण गरी आफ्नो देशमा लैजान लाग्दा बाटामा सन्ध्या समय भई सन्ध्या गर्न लाग्दा लिंग बिसाएको हुनाले पछि त्यस स्थलबाट उठाउन नसकी त्यहीं रहनेछ । तिनको नाम दक्षिण गोकर्णेश्वर भनी प्रख्यात हुनेछ ।" भन्ने इत्यादि कुरा आज्ञा गरी शिवजी अन्तर्ध्यान हुनुभयो । त्यहाँपछि शिवजीले भनेअनुसार ब्रह्मा विष्णु, इन्द्रले शृंगको स्थापना गरी आफ्ना स्थानमा जाँदा भए ।

केही कालपछि विश्रवा मुनिको वीर्यले कैकसी राक्षसीको गर्भबाट जन्मेका दशग्रीव रावणले बाबुको उपदेश पाई पाशु-पतक्षेत्रका उत्तर गोकर्णेश्वरको आराधना गरी प्रसन्न गराई ब्रह्माको मुखबाट दुर्लभ वर पाई भाइ कुंभकर्ण, विभीषण, पुत्र मेघनाद साथमा लिई पृथ्वी, पाताल जिती वैमातृक भाइ कुवेरलाई समेत जिती कुवेरको पुष्पक विमान हरण गरी स्वर्गमा गई इन्द्रादि देवतालाई समेत जिती अमरावतीमा इन्द्रले हरिणेश्वर शृंग स्थापना गरेको शिवलिंग उखेली लंकामा लैजान रावणले ल्याउंदा बाटामा सांझ पऱ्यो र सन्ध्या गर्न निमित्त भूमिमा राखी सन्ध्या गरिसकी शिवलिंग उठाउन खोज्दा पृथ्वीबाट उठाउन नसकी हार मानी त्यहीं छोडी लंकामा गए, तिनै शिवलिंग दक्षिण गोकर्णेश्वर भनी प्रख्यात भए ।

पाशुपत क्षेत्रको ज्योतिर्लिंग गुप्त भई माटोले ढाकी राखेको थियो । सोही जगामा कामधेनु गाई नित्य ज्योति-स्वरूप गुप्त भइरहेका स्थानमा मृत्तिकामाथि आफ्नो दूध चढाई जाने गर्दथिन् । देवताहरूले छाडी गएका १०००० वर्षपछि कामधेनुले प्रतिदिन दूध चढाएको कोही एक म्लेच्छ जातिले थाहां पाई 'यस जग्गामा के रहेछ, केही नभए यसरी प्रतिदिन गाईले आफ्नो दूध चढाई जानु केही कारण थिएन' भनी आफूसमा सल्लाह गरी धेरै मानिस जम्मा गरी खनी हेर्दा खनेको ठाउँबाट ज्योति निस्की त्यहाँ भएका सबै जना भस्म भए । धर्मरहित भएका म्लेच्छहरूले ज्योतिस्वरूपको दर्शन पाई लीन भए भन्ने खबर ब्रह्माले थाहा पाई त्यस जग्गामा आई ज्योतिर्लिंगमाथि मणिमय लिंग स्थापना गर्दा भए । फेरि विष्णुले पनि इन्द्रनीलमणिको लिंगाकार बनाई त्यसमाथि स्थापना गर्दा भए । आफ्ना आफ्ना तेजको एक एक भाग राखी शिवलिंग स्थापना गरेको हुनाले यो लिंग ब्रह्मविष्णुशिवात्मक लिंग भयो भनी सबै देवदेवता आई स्तुति गरी सोही लिंगको. वरिपरि इन्द्रादि सबै देवताले आफ्ना आफ्ना हातले पनि शिलवलिंग स्थापना गर्दा भए । सबै देवताले सहित भएको पशुपतिनाथले यस क्षेत्रमा राज गर्नुभएको हुनाले सबै क्षेत्रमध्ये अत्युत्तम पाशुपत क्षेत्र भनी लोकमा प्रख्यात हुँदो भयो ।

गुह्येश्वरीको उत्पत्ति

अघि सत्ययुगमा महादेवले दक्षप्रजापतिकी छोरी सतीदेवीलाई विवाह गर्नुभएको थियो। कुनै दिनमा दक्ष-प्रजापतिले यज्ञ गर्दा आफ्ना अरू जुवाइं, छोरीहरूलाई बोलाउन पठाए, परन्तु महादेवसंग मेल नहुनाले सतीदेवीलाई र महादेव-लाई निमन्त्रणा पठाएनन्। बाबुले यज्ञ गर्न लागेको खबर सुनी "निमन्त्रणा नआएको भए पनि म जान्छु" भनी सतीदेवीले महादेवसंग विन्ति गर्दा "तिमी नजाऊ, त्यहाँ गएर तिम्रो केही प्रतिष्ठा हुनेछैन, वृथा अपमान सहनुभन्दा नजानु असल हो" भनी महादेवजीले आज्ञा गर्दा पनि आज्ञा नमानी सतीदेवी दक्षप्रजापतिका घरमा जाँदी भइन्। त्यहाँ पुगेपछि महादेवको अपमान गरेको सुन्न नसकी "यस्ता पुरुषका संबन्धबाट जन्मेको यो देह राख्नु असल छैन" भनी सतीदेवीले सोही यज्ञशालामा आफ्नो प्राण त्याग गर्दिभइन्। सो खबर महादेव-बाट सुन्नुभई रीसले दक्षको यज्ञ विध्वंस गरी ज्यादा अपशोच मनमा लिई सती देवीको प्राणरहित भएको शरीरलाई महादेवबाट काँधमा बोक्नुभई उन्मत्त जस्तो भई देशदेश घुम्न लाग्नुभयो। सतीदेवीको शरीर ठाउँ ठाउँमा गिर्न लाग्यो। जहाँ जहाँ पतन भयो त्यहाँ त्यहाँ भगवतीको पीठशक्ति उत्पन्न हुँदो भयो। पहिले कामरूप पीठमा योनिस्थान पतन भएको हुनाले कामाक्षा देवी भनी नाम प्रख्यात भयो। यही क्रमले पृथ्वीमा पञ्चाशत् पीठ उत्पन्न भए। नेपाल पाशुपत क्षेत्रमा गुह्यस्थान पतन भएको हुनाले गुह्येश्वरी भनी नाम प्रख्यात भयो। पीठपीठमा यो पीठ महापीठ हो। यी सबै पंचाशत् पीठमा प्रायः शिवशक्तिस्वरूप भई महादेव पनि विराजमान हुनुभएको छ।

श्री गुह्येश्वरी भवानीबाट महादेवको आदिशक्ति म हुं भनी उहाँसंग विवाह गर्नाको इच्छाले पिता हिमालय र माता मेनकाको गर्भबाट जन्म लिई पार्वती नामले प्रख्यात भइन्। पर्वतराज हिमालयले ती पुत्री पार्वती श्रीमहादेवलाई कन्यादान दिई अनेक रत्न सुवर्णादि दाइजो दिई हेमन्त भैरव साथ लगाई पठाइदिए। आफ्नो पर्वतभागमा बडो गुप्तरूपले रहेको पाशुपतपुरी दाइजो दिए। यस पुरीमा श्री पशुपति, श्री पार्वती शिवशक्ति भई मृगस्थलीमा आनन्दसित विराजमान भई रहनुभयो।

मेरुतन्त्र दशम प्रकाशमा कामरूप आदि पीठ फलानो वर्णस्वरूप भएको छ, त्यसमा फलानो अंग पतन भएको हो, यसमा यति देवता रहन्छन् भन्ने कुराका प्रसंगमा नेपाल यस्तो पीठ हो भन्ने कुरा लेखिएको छ।

नेपालं तु इकारः स्याद् गुदं तत्र तु पार्वति।
तस्माद् वामस्य मार्गस्य मूलस्थानं तदुच्यते।
षट्पंचाशल्लक्षमिता भैरव्यो भैरवास्तथा।
शक्तीनां च सहस्रेद्धे पीठानां च शतत्रयम्।
चतुर्दश श्मशानानि तत्र सन्निहितानि च।
दक्षमार्गसिद्धिदानि पीठान्यष्टौ तु तत्र च।
सिद्धिर्वैदिकमन्त्राणां तत्र पीठे चतुष्टये।
तन्मलं यत्र पतितं जातं तदुपपीठकम्।
नेपालात्पूर्वदेशे तत्किरातैरुपवेष्ठितम्।
त्रिंशत्तत्र सहस्राणि देवयोन्यश्च सन्ति हि।

अर्थः— इकार वीज भएको गुह्य पतन भएको पीठ नेपाल हो। त्यसमा अधोअंगमध्ये प्रधान अंग पतन भएको हुनाले नेपाल वाममार्गको मूलस्थान हो। यस क्षेत्रमा ५६०००० छपन्न लाख भैरव र भैरवी, २००० दुइ हजार शक्ति, ३००० पीठ, १४ श्मशान छन्। ती पीठमध्ये दक्षिण मार्गको उपासनाले सिद्धि दिने ८ पीठ छन्। सो गुह्यभागबाट निस्केको मल पतन भएको ठाउँ उपपीठ बन्यो। नेपालदेखि पूर्वपट्टि किरातजातिले वास गरेको त्यस उपपीठमा ३०००० तीस हजार देवयोनिहरू रहेका छन्। यस्ता प्रकारसंग देवदेवीको वास हुनाले नेपालमा खरीका वृक्ष उत्पन्न भएका छन्। अन्यत्र खरीका रूख दुर्लभ छन् भनी वृद्धहरू भन्दछन्।

श्री पार्वतीका अंगदेखि नदी स्वरूपले प्रादुर्भाव भएका शक्तिहरू पूर्वमा सात कौशिकी र पश्चिममा सात गण्डकी छन्।

सात कौशिकीका नामः-

१, दुर्गास्वरूप शुभश्रवा नाम गरेकी (सुनकोशी)।
२, नारायणीस्वरूप पापघ्नी नाम गरेकी (तामाकोशी)।
३, चण्डीस्वरूप भद्रावती नाम गरेकी (दूधकोशी)।
४, शिवदूतीस्वरूप महाप्रभा नाम गरेकी (अरुण)।
५, कर्पदिनीस्वरूप वरदा नाम गरेकी (वरुण)।
६, वाराहीस्वरूप दुःखघ्नी नाम गरेकी (तमोर)।
७, वासवीवाहिनी सत्यवाहिनी नाम गरेकी (इन्द्रायणी)।

यी सात नदीलाई कुशिक ऋषिले तपस्या गरी प्रकट गरेका हुनाले सप्तकौशिकी भनी प्रसिद्ध भए। यिनको उत्पत्तिको कथा हिमावत्खण्डको ४० अध्यायमा छ।

सात गण्डकीका नामः–

१, माहेश्वरीस्वरूप धर्मधारा नाम गरेकी (त्रिशूलगण्डकी)।
२, ब्राह्मीस्वरूप यशोधारा नाम गरेकी (बूढीगण्डकी)।
३, नारसिंहीस्वरूप विश्वधारा नाम गरेकी (मर्स्याङ्दी)।
४, वैष्णवीस्वरूप शितप्रभा नाम गरेकी (सेती)
५, कौमारीस्वरूप रत्नधारा नाम गरेकी (मादी)।
६, कालिकास्वरूप सुवर्णाभा नाम गरेकी (तादी)।
७, गंगास्वरूप कृष्णाभा नाम गरेकी (काली)।

यी सात नदीलाई गण्ड ऋषिले तपस्या गरी प्रकट गरेका हुनाले सप्तगण्डकी भनी प्रसिद्ध भए। यिनको उत्पत्तिको कथा हिमवत्खण्डको ४४ अध्यायमा छ।

चतुःषष्ठि लिंग र तीर्थहरू

श्री पशुपतिनाथका तीन प्रदक्षिणामा यी आवरण भई रहेका चतुःषष्ठि लिंग र तिनका तीर्थहरूको नाम तथा स्थानहरू :—

देवता	तीर्थहरू			ठाउँ
१, कुशेश्वर	कौशिकी र लोलावतीको संगम	दुर्गातीर्थ	पूर्व	दुंजा
२, भोमेश्वर	कौशिकी र भद्राको संगम	देवतीर्थ		दोलखा
३, काफीश्वर	कौशिकी र शैवलतीको संगम	सुवर्णतीर्थ		कापिङकोट
४, कश्वपेश्वर		कश्यपतीर्थ		मंडन
५, स्फटिकेश्वर	चन्द्रकान्ति र हिमाश्रवाको संगम	कान्तितीर्थ		फटकशिला
६, चण्डेश्वर	रूपवती र रुद्रवतीको संगम	उग्रतीर्थ		बनेपा
७, घनेश्वर		स्पृहातीर्थ		बनेपा
८, विकटेश्वर		पुष्पतीर्थ		धुलिखेल
९, इन्द्रेश्वर	लीलावती र रूपावतीको संगम	शचीतीर्थ	आग्नेय	पनौती
१०, भालेश्वर	लीलावती र सुखश्रवाको संगम	गन्धर्वतीर्थ		व्याहावर
११, गुप्तेश्वर	शिला र रसाको संगम	सिद्धतीर्थ	दक्षिण	फूलचोकी डांडा
१२, तिलेश्वर	सरस्वती र मनोमतीको संगम	रुद्रतीर्थ, श्रीतीर्थ		लेले
१२, चम्पकेश्वर		सरस्वतीतीर्थ		लेले
१४, रामेश्वर	प्रभावती र सरस्वतीको संगम	प्रभावतीतीर्थ		टीकाभैरव
१५, कालेश्वर	घर्घरा र वैतरणीको संगम	कालतीर्थ		टुंगन, भृगुचो
१६, नृत्येश्वर		ब्रह्मतीर्थ		महादेवटार
१७, उद्दालकेश्वर	धर्मगंगा	रुद्रतीर्थ	नैऋत्य	फर्पिङ, हासी डोल
१८, गोपालेश्वर	गोपदी र वाग्मतीको संगम, व्याघ्रतीर्थ,	शिखरिणीतीर्थ, गोपालतीर्थ फर्पिङ		
१९, चम्पकेश्वर	चन्द्रकान्ति र रत्नकान्तिको संगम	ब्रह्मतीर्थ		चितलाङ, बिसंखेल
२०, उन्मत्तेश्वर	चित्रकान्ति र सुवर्ण नदीको संगम	सुवर्णतीर्थ		बिसंखेल, तिष्टुङ
२१, नन्दिकेश्वर	रत्नकान्ति र सुवर्णप्रभाको संगम	नन्दितीर्थ		तिष्टुङ

२२, गोखुरेश्वर	रत्नकान्ति नदीतीर्थ	गोतीर्थ पश्चिम	कुंछाल, तिष्टुङ
२३, पांडुकेश्वर	रोचिका र रेतोवतीको संगम, भद्रतीर्थ	व्योमपर्वत, नारदतीर्थ	पालुङ
२४, कूटेश्वर	गण्डवर्ती र श्वेतकान्तिको संगम	गालव तीर्थ	वायव्य-आगरा महादेव खर्क
२५, असितेश्वर	शक्रवती र भानुमतीको संगम	असिततीर्थ	महादेव व्यांसी
२६, भैरवेश्वर	शिप्रा, सैत्या र त्रिशूल गंगाको संगम	भैरवतीर्थ	देवीघाट, नुवाकोट
२७, ब्रह्मेश्वर	ब्रह्मघृता र ब्रह्मवतीको संगम	ब्रह्मतीर्थ उत्तर	–कविलास
२८, कार्तिकेयेश्वर	चन्द्रदीप्ति र सिद्धश्रवाको संगम	स्कन्दतीर्थ	कविलास, एनागु
२९, शतरुद्रेश्वर	ज्येष्ठिला र विश्वगंगाको संगम वाग्द्वारतीर्थ	नारसिंहतीर्थ ब्रह्मतीर्थ	शिवपुरी
३०, काकेश्वर		आकाशगंगातीर्थ	गागल, कागेश्वरी
३१. मणिचूडेश्वर		मणिचूडकुण्डतीर्थ	मणिचूड
३२. योगेश्वर		योगगंगातीर्थ	ईशान–साँखु
३३. नारायणेश्वर	नारायण नदी	कर्णतिर्थ	साँखुफेदी
३४. ज्योतिर्लिङ्गेश्वर	रत्नमती र नारायणीको संगम	योगतीर्थ	साँखु
३५. रत्नचूडेश्वर		रत्नह्रदतीर्थ	महादेवपोखरी
३६. बागीश्वरी		वीरनदीतीर्थ पूर्व–	वागीश्वरी
३७. कीलेश्वर		शंखकुण्डतीर्थ	चाँगु
३८. वाल्मीकेश्वर	भद्रानदी र वीरानदीको संगम	वीरभद्रतीर्थ	भक्तपुर
३९. मंगलेश्वर		भद्रतीर्थ	भक्तपुर
४०. विमलेश्वर		विमलोदक गंगातीर्थ	सिपाडोल
४१. अनन्तेश्वर		ऋषितीर्थ	अनन्तलिङ्गाउँ
४२. विश्वरूपेश्वर	वृद्धगङ्गातीर्थ,	पद्मनदीतीर्थ	कटुंजे
४३. सोमेश्वर	पद्मनदी र कोषगंगाको संगम	सोमतीर्थ	चोरपुर, सुलुंकोट
४४. गोभ्राटेश्वर	गोशृङ्गी र चक्रवतीको संगम	गोशृङ्गतीर्थ	लुँभु
४५. भृङ्गेश्वर		सिद्धरसतीर्थ	सुनागुठी
४६, त्रिलिंगेश्वर		मुनिकुंडतीर्थ दक्षिण	पाटन
४७, कुपितेश्वर		उदयकुन्दतीर्थ	पाटन
४८, सर्वेश्वर		गौरीकुंडतीर्थ, नारदतीर्थ	पाटन, कुंभेश्वर
४९, गोलोकेश्वर	रुद्रतीर्थ, तक्षकह्रद, कर्कोटकह्रद औषधि नदी, सुवर्णनदी, मातृतीर्थ, मीरतीर्थ		बलंबु, कीर्तिपुर
५०, चन्द्रनभराटेश्वर	भस्मगंगा र नवधाराको संगम, स्वर्णधारा, स्वर्णधारा, नन्दिनी, शक्रदीप्ति र भस्मगंगाको संगम	लिंगतीर्थ, चन्द्रदीप्ति कनखतीर्थ, इन्द्रह्रद, नन्दिनी नदी मातातीर्थ	
५१, यक्षेश्वर	यक्षतीर्थ, नन्दितीर्थ	उशीरतीर्थ	पश्चिम–आदेश्वर
५२, चण्डिकेश्वर		पिण्डारकतीर्थ	उत्तर–टोखा
५३, धर्मेश्वर	ज्येष्ठिला र धर्मगंगाको संगम	धर्मतीर्थ	टोखावन
५४, गोकर्णेश्वर	वाग्मती र चन्द्रभागाको संगम	पितामहतीर्थ	ईशान–गोकर्ण
५५, कोटीश्वर	वाग्मती, मनमती र रुद्रधाराको संगम	शंखमूलतीर्थ	दक्षिण–कोटेश्वर
५६, बाणेश्वर		बाणगंगातीर्थ	बानेश्वरटार
५७, ज्ञानेश्वर		मयूरतीर्थ	पश्चिम–ज्ञानेश्वर

५८, पर्वतेश्वर		ज्ञानकूपतीर्थ	ईशान –बौद्धटार
५९, जलेश्वर	वाग्मती	जलेश्वरतीर्थ	गौरीघाटमनि
६०, गुह्येश्वर	गुह्येश्वरतीर्थ, पशुकुण्ड, ब्रह्मोदरतीर्थ, सुन्दर-तीर्थ, स्कन्दकुण्ड, सुरोदभंगतीर्थ, भृगुकन्दर, ब्रह्मभेदतीर्थ, अगस्त्यकुण्ड, ब्रह्मरूपतीर्थ, पशुयोनितीर्थ, गोखुरतीर्थ, भोगकुण्ड, यज्ञकुण्ड, स्वर्णधारानदी, कोशोदकतीर्थ,		गुह्येश्वरी
६१, किरातेश्वर		रुद्रसहस्रतीर्थ, क्षत्रियतीर्थ	गौरीघाट
६२, भस्मेश्वर		भस्मगंगाकुण्डतीर्थ,	दक्षिण –देवपाटन
६३, भुवनेश्वर		ज्ञानकूपतीर्थ	नैऋत्य –देवपाटन
६४, रुद्रागारेश्वर		रुद्रस्नानोदकतीर्थ	उत्तर –देवपाटन

यी चतुःषष्ठिलिंगभित्र योगीश्वरका ठाउंमा ऋषीश्वर कुंभेश्वरलाई पनि कोही गणना गर्दछन् । यी चतुःषष्ठिलिंगभित्र आवरण गराई पशुपतिनाथ विराजमान हुनुहुन्छ । यीबाहेक अरू ग्रहेश्वरलिंग, सप्तर्षिलिंग आदि गरी २३२ उपलिंग पनि छन् ।

वागमतीको उत्पत्ति र तीर्थहरू

दुष्ट हिरण्यकशिपु दैत्यलाई भगवान् नृसिंहबाट मारी प्रह्लादको उद्धार गरी लडाईको परिश्रम हटाउनाका निमित्त हिमालय पर्वतका नगीचको शिखरमा सिंहस्वरूपले रहनुभएको थियो । नृसिंहलाई खोज्दै खोज्दै प्रह्लाद पनि त्यही पर्वतमा जब पुगेथे, दर्शन नदिई नृसिंह भगवान् त्यसै अन्तर्ध्यान हुनुभयो । नृसिंहको वियोगले दुःखी भएका प्रह्लादले त्यही स्थानमा बसी फेरि पनि परमेश्वरका अभिलाषाले हजार वर्षसम्म उग्र तपस्या गर्दा भए । महादेव खुशी भई ठूलो स्वरले हांस्दा पर्वतको गुफाबाट निर्मल जल भएकी नदी बहंदी भइन् । त्यसपछि "हे प्रह्लाद, यी नदी मेरा वचनबाट निस्केकी हुनाले यिनको नाम वाग्मती भनी प्रसिद्ध हुनेछ । यस पर्वतमा विष्णुले मृगेन्द्र (सिंहस्वरूप लिई वास गर्नुभएको हुनाले यस पर्वतको नाम मृगेन्द्रशिखर भनी प्रसिद्ध हुनेछ । यो वैष्णवक्षेत्र हुनेछ । यही शिखरका माथि शिवलिंगमय मेरो स्थान छ, जसलाई शिवपुरी भन्दछन् । हे दैत्यराज, तिम्रो भक्ति दृढ होओस् । दैत्यका राजा भई बाबु बराजुदेखिको राज्य पालना गर । जाऊ, यहां वाग्मतीमा स्नान गरी शिवपुरीको दर्शन गर, जन्मजन्मान्तरको पाप छुट्दछ । यस्तो आज्ञा गरी महादेव अन्तर्ध्यान हुनुभयो । प्रह्लाद पनि आफना स्थानमा गए भन्ने वाग्मतीको उत्पत्ति नेपालमहात्म्यको ७ अध्यायमा छ । हिमवत्खण्ड ... अध्यायमा ब्रह्माले महादेवलाई प्रसन्न गराउन धेरै काल-सम्म तपस्या गर्दा महादेव प्रसन्न भई हास्य गर्दा वाग्मतीको उत्पत्ति भयो भनी लेखिएको छ । वाग्मतीमा ठाउंठाउंमा पुण्यतीर्थ-हरू धेरै छन् तिनमा विशेष पर्वमा स्नान गर्नाले विशेष फल लेखिएको छ । तीर्थ र पर्वदिन तल लेखिएका छन् ।

वागमती तीर्थयात्राको:–

१, सेतुभिन्नतीर्थ	चैत्र शुदि	८
२, गोपालतीर्थ	चैत्रशुदि	१२
३, दामोदरतीर्थ	चैत्र शुदि	११
४, सर्वौषधितीर्थ	वैशाख वदि	४
५, गणेशतीर्थ		
६, भृगुपतनतीर्थ	वैशाख शुदि	४
७, प्रमोदतीर्थ	वैशाख शुदि	१२
८, कायनिर्मलतीर्थ	चैत्र शुदि	३
९, इन्द्रतीर्थ	भाद्र शुदि	६

३७, गौरीतीर्थ	ज्येष्ठ शुदि	३
३८, मृगोदकतीर्थ	कार्तिक वदि	८
३९, खर्बरीतीर्थ	कार्तिक शुदि	९
४०, आर्यातीर्थ	कार्तिक शुदि	१५
१०, पंचनदीतीर्थ	आश्विन शुदि	५
११, कालमोचनतीर्थ	कार्तिक शुदि	२
१३, सहोदरवधपातकमोचनतीर्थ	पौष शुदि	१४
१४, शंखमूलतीर्थ	माघसंक्रान्ति	
१५, रुद्रधारातीर्थ	कार्तिक शुदि	८
१६, अमरावतीतीर्थ	भाद्र शुदि	१४
१७, निर्मलावतीतीर्थ		६
१८, विमलावतीतीर्थ	कार्तिक शुदि	७
१९, वायुवतीतीर्थ	फाल्गुन शुदि	१५
२०, योगकुण्डतीर्थ	कार्तिक शुदि	८,९
२१, मणितीर्थ	चैत्र शुदि	३
२२, प्रयागतीर्थ	माघसंक्रान्ति	
२४, त्रिविक्रमतीर्थ	माघ	११
२५, स्वर्णतीर्थ	माघ	१
२६, ब्रह्मतीर्थ	माघ	१
२७, क्षत्रियतीर्थ	माघ	२
२८, राजराजेश्वरीतीर्थ	आश्विन	९
२९, उमापतितीर्थ	सोमवती	३०
३०, विष्णुतीर्थ	वैशाख	१२
३१, जयमङ्गलातीर्थ	चैत्र वदि	१४
३२, आकाशभैरवतीर्थ	चैत्र वदि	८
३३, वत्सलातीर्थ	ज्येष्ठ शुदि	१०
३४, कोषोदतीर्थ	ज्येष्ठ शुदि	५
३५, सौभाग्यदायकतीर्थ	चैत्र वदि	१३
३६, कुवेरतीर्थ	चैत्र	१४
४१, नारायणतीर्थ	कार्तिक शुदि	१२
४२, पावनिकातीर्थ	कार्तिक	२
४३, अगस्त्यतीर्थ	भाद्रसंक्रान्ति	
४४, नीलकण्ठतीर्थ	श्रावण शुदि	१५
४५, वासुकितीर्थ	श्रावण शुदि	५
४६, गोखुरतीर्थ	श्रावण शुदि	१५
४७, भृगुपतनतीर्थ	पंचवर्ष	
४८, देवघट्टतीर्थ	मकरसंक्रान्ति	
४९, ब्रह्मसहस्रतीर्थ	आषाढ शुदि	१
५०, विष्णुसहस्रतीर्थ	आषाढ शुदि	१२
५१, रुद्रसहस्रतीर्थ	आषाढ शुदि	१४
५२, सूर्यभागातीर्थ	संक्रान्ति (सबै)	

५३, चन्द्रभागातीर्थ	पूर्णिमा (सबै)	
५४, मनःकामनातीर्थ	आषाढ शुदि	१०
५५, जिह्वालोलतीर्थ	आषाढ शुदि	६
५६, अनन्ततीर्थ	चैत्र वदि	५
५७, बालस्मशानतीर्थ	चैत्र	१
५८, भैरवाख्यतीर्थ	वैशाख वदि	१४
५९, जलेश्वरतीर्थ	वैशाख	८
६०, गुह्येश्वरतीर्थ	आश्विन शुदि	९
६१, विनायकतीर्थ	वैशाख	४
६२, पशुगणतीर्थ	आश्विन	७
६३, श्लेष्मान्तकतीर्थ	आश्विन शुदि	८
६४, ताम्रचूडतीर्थ	वैशाख वदि	६
६५, उत्तरवाहिनीतीर्थ	वैशाख वदि	
६६, चैलगंगातीर्थ	वैशाख वदि	
६७, हत्यामोचनतीर्थ	ज्येष्ठ शुदि १०	(हस्त-सोम)
६८, कैलाशतीर्थ	ज्येष्ठ शुदि	१४,१३
६८, हिमवत्तीर्थ	ज्येष्ठ शुदि	१४
७०, विष्णुपादुकातीर्थ	चैत्र वदि	१२ (बुधयुक्त)
७२, चन्द्रतीर्थ	आषाढ शुदि	१५
७३, सूर्यतीर्थ	आषाढसंक्रान्ति	
८३, गोकर्णेश्वरतीर्थ	भाद्र वदि	१४, १०
७४, उत्तरगयातीर्थ	पौष वदि	३०
७५, गदाधरतीर्थ	भाद्र वदि	१४, ३०
७६, चन्द्रभागातीर्थ	सोमसंक्रान्ति	
७७, नारदतीर्थ	श्रावण	७
७८, सप्तर्षितीर्थ	श्रावणसंक्रान्ति	(रवियुक्त)
७९, कपोतगिरितीर्थ	भाद्र शुदि	३
८०, कान्तिभैरवतीर्थ	आश्विन शुदि	९
८१, वाग्मतीपतनतीर्थ	कार्तिक	९
८२, सुन्दरीतीर्थ	मार्ग वदि	१४
८३, विमलाम्बुतीर्थ	पौष	९
८४, अप्सरस्तीर्थ	पूर्णिमा	
८५, ब्रह्मसरस्वतीतीर्थ	चैत्र पंचपर्व	
८६, वाग्द्वारतीर्थ	वैशाखसंक्रान्ति	
८७, ब्रह्मतीर्थ	माघ	२

वाग्मतीको महात्म्य ठूलो छ। सत्ययुगको अन्त्य र त्रेतायुगको आदिमा शिवजीको मुखद्वारदेखि प्रवाह भएकी द्रवरूप शिवगंगा, ब्रह्मसरस्वती वाग्मती हुन्। वाग्मतीमा हरिवासरीको दिनमा भक्तिपूर्वक एक पटक स्नान गर्नाले पनि देव, असुर, मनुष्य आदि सबैले सेवा गरी वाराणसी क्षेत्रमा मरण पाइने मुक्तिफल पाइन्छ। यिनै वाग्मतीमा पशुपतिको निर्माल्य जल मिल्ने ठाउँमा ब्रह्मोदयतीर्थ छ। त्यहीं आर्यादेवीले तर्पण गरेकी हुनाले आर्याघाट भन्दछन्। जलेश्वर शिवलिंग पनि त्यहीं छन्। वाग्मतीको मनमतीसंग सगम भएका ठाउँमा पातालगंगा भोगवती प्रकट छन्। त्यहाँ रुद्रधारातीर्थ भन्दछन्। त्यस तीर्थलाई

शंखमूलतीर्थ वा त्रिवेणितीर्थ पनि भन्दछन्। वाग्मती र विष्णुमतीको संगममा पंचनदतीर्थ भन्दछन्। वाग्मती र प्रभावतीको संगममा प्रमोदतीर्थ भन्दछन् । इत्यादि वाग्मतीका परम उत्तम तीर्थ छन् ।

तन्त्रअनुसार गुह्येश्वरीका आवरण भई रहेका पीठहरू

प्रथम आवरणका:–

१, गन्धर्वद्वीप	विदालक्षेत्र	नदीदेवी	ब्रह्माणीपीठ	सम्यक्चूलीमा
२, गोमेदद्वीप	धनदक्षेत्र	रक्तादेवी	माहेश्वरीपीठ	बेथनचूली
३, सरद्वीप	पुष्पदन्तक्षेत्र	सुमनादेवी	कौमारीपीठ	फूलचोचूली
४, सूर्यद्वीप	महानन्दक्षेत्र	मनोन्मनीदेवी	वैष्णवीपीठ	मैनकोटिचूली
५, नयनद्वीप	गोपालक्षेत्र	कुलाकृतिदेवी	वाराहीपीठ	नटारम्भचूली
६, वसन्तद्वीप	शोभनक्षेत्र	तारावतीदेवी	इन्द्रणीपीठ	लिगुचोचूली
७, स्वर्णद्वीप	चंडिकाक्षेत्र	शुभकीर्णादेवी	चामुण्डापीठ	गंदचोचूलि
८, नरान्तद्वीप	रतिप्रियक्षेत्र	शवरीदेवी	महालक्ष्मीपीठ	शिवपुरीचूलि

द्वितीय आवरणका:–

१, रत्नद्वीप	महाकायक्षेत्र	धर्मादेवी	ब्रह्माणीपीठ	पनौती
२, पुष्करद्वीप	श्रुतिभरक्षेत्र	दन्तुरादेवी	माहेश्वरीपीठ	टीकाभैरव
३, एकपादद्वीप	विक्रमक्षेत्र	वामादेवी	कौमारीपीठ	झगुंलिचो
४, स्वर्णद्वीप	चन्द्रनाथक्षेत्र	शुभकीर्णादेवी	वैष्णवीपीठ	गोखुर
५, पुष्करद्वीप	श्रुतिधरक्षेत्र	दन्तुरादेवी	वाराहींपीठ	लमजुंङ
६, नयनद्वीप	गोपालक्षेत्र	कामुकादेवी	इन्द्रणीपीठ	नुलिङ
७, स्वर्णद्वीप	चन्द्रनाथक्षेत्र	शुभकीर्तिदेवी	चामुण्डापीठ	गोकर्ण
८, गोवर्धनद्वीप	चित्रार्धक्षेत्र	नटीदेवी	महालक्ष्मीपीठ	सारङ, सांखु

तृतीय आवरणका:–

१, प्रयागक्षेत्र	असितागंभैरव	ब्रह्माणीपीठ	वोतावु
२, वाराणसीक्षेत्र	रुरुभैरव	माहेश्वरीपीठ	गिमतो
३, कोलापुरक्षेत्र	चण्डभैरव	कौमारीपीठ	सुनागुठी
४, अट्टहासक्षेत्र	क्रोधभैरव	वैष्णवीपीठ	बलखु
५, जयन्तीक्षेत्र	उन्मत्तभैरव	वाराहीपीठ	हास्याङ
६, चरित्रक्षेत्र	कपालभैरव	इन्द्राणीपीठ	त्वथुल
७, एकाम्बाक्षेत्र	भीषणभैरव	चामुण्डापीठ	चैलगंगासन्धि
८, देवीकोटक्षेत्र	संहारभैरव	महालक्ष्मीपीठ	कान्ति

चतुर्थ आवरणका:–

१, जलेश्वरीदेवी	जालन्धरपीठ	सारन्धु
२, पूर्णेश्वरीदेवी	पूर्णगिरिपीठ	लुंगुलि
३, कामेश्वरीदेवी	कामरूपपीठ	गोखुर

यसभित्रको उद्यानपीठमा श्री गुह्येश्वरीदेवी र ज्योतिस्वरूप श्री पशुपति विराजमान हुनुहुन्छ। गुह्येश्वरी विराजमान भएका ठाउंमा आफना गणले सहित भई अष्टमातृकाहरू पनि विराजमान छन् ।

तीन युगसम्म देवताहरू वारंवार तिथियोग संयुक्त भएमा वाग्मती आदि तीर्थहरूमा स्नान गरी श्री पशुपतिनाथ श्री गुह्येश्वरी प्रभृति देवदेवीहरूको दर्शन गर्न आउँदै जांदै गर्दथे ।

यस नेपालपुरीमा पवित्र नदीहरू धेरै छन् । तन्त्रमा प्रसिद्ध गंगा वाग्मती, रुद्रधारा, मनमती, फल्गु, विष्णुमती चतुर्गुण अधिक पुण्यस्थल हुनाले देवता पनि ४ प्रकारले रहेका छन्, तिनको नाम क्रमैसित कहिन्छ ।

गणेश ४– चन्द्रविनायक (चोभार), सूर्यविनायक (भक्तपुर), रक्तविनायक (देवपाटन), श्वेतविनायक (चाबहिल) ।

काली ४– गुह्यकाली, वत्सला, दक्षिणकाली, महाकाली (कालिन्चोक) ।

कौमारी ४– बालकौमारी (कुमारीडोल), बाल कौमारी (ठिमी), पंचबालकौमारी (मयतीदेवी), बालकौमारी (पाटन क्वाछेमा स्थापना गरेकी) ।

गंगा ४– वाग्मती, मनमती, विष्णुमती, रुद्रमती ।

नदी ४– प्रभावती, हनुमती, दानामती, इक्षुमती ।

वाराहीं ४– श्वेतवाराही (उत्तर), नीलवाराही (पूर्व), बज्रवाराही दक्षिण), धूम्रवाराही (पश्चिम)

योगिनी ४– बज्रयोगिनी, ह्यङ्गयोगिनी, नीलतारा योगिनी (फूलचोकी देवी), विजयेश्वरी। यिनमा ब्रह्मकुमारी नाम गरेकी विद्याधरी सिद्ध भई मिल्न गएकी छन् ।

नारायण ४– गरुडनारायण–छिन्नमस्ताशक्तिसहित (दोलागिरी), चयजुनारायण–चंडेश्वरी सहित, नृसिंहनारायण–शिखरिणीलक्ष्मी-सहित, इचंगुनारायण–माहेश्वरी वैष्णवी शक्तिसहित ।

महालक्ष्मी ४– महालक्ष्मी (बोडे), महालक्ष्मी (लुभु), महालक्ष्मी (लगनखेल), महालक्ष्मी (खोकना) ।

वैष्णवी ४– वैष्णवी (जंप्या), वैष्णवी (नदल), वैष्णवी (बलखु), वैष्णवी (भाजंगाल) ।

फेरि द्वापरयुगमा मानस सरोवरदेखि शिलानदी तरी आएकी जयवागीश्वरी कहलाई देवपाटनमा विराजमान भएकी छन् । यिनलाई प्रमथगणहरू आई नियमसंग साधन गरी तीर्थको जल आवाहन गरी शुद्धतीर्थ बनाई पशुपतिपुरीको पश्चिम भागमा बसी रक्षाकारी भएकी छन् । राजराजेश्वरी पनि कामरू पीठदेखि आई श्री पशुपतिको दक्षिण भागमा छन् ।

गुह्येश्वरी, वत्सलेश्वरी, बज्रेश्वरी, झंकेश्वरी, भुवनेश्वरी, मंगलेश्वरी, राजराजेश्वरी, जयवागीश्वरी, कोटेश्वरी यी ९ ईश्वरी मूल मूर्ति भै रक्षाकारिणी भई विराजमान भएका छन् ।

श्री पशुपतीश्वरको दक्षिणद्वारामा विराजमान भएका गणेश, क्षेत्रपाल, अष्ठचिरञ्जीवीहरू वत्सलादेवी, राजराजेश्वरी, पूर्वजन्मको स्वरूपको दर्शनहुने कुराड, चन्द्रपितामह-भैरव, विरूपाक्ष, अनन्तनाग, यी देवताहरू आफ्ना आफ्ना गणले युक्त भई रहेकाछन्, पश्चिमद्वारमा-लम्बोदर, दण्डपाणि, वरुण, वागीश्वरीदेवी, नायरायणी आफ्ना गणले युक्त भई विराजमान छन् । उत्तरद्वारमा एकदन्त गणेश, नन्दिकेश्वर, पौलस्त्य, कुवेर, गुह्यक, गणले युक्त विजयादेवी योगिनी, गणसहित सिद्धहरू रहेका छन् । यस्ता प्रकारसंग देवदेवीहरू प्रमथगणले सहित विराजमान छन् ।

धर्मदत्त राजाको उपाख्यान

"श्री पशुपति गुह्येश्वरी आदि देवदेवी र वाग्मती आदि नदी भएको हुनाले पाशुपतक्षेत्रबराबर भुक्तिमुक्ति दिने क्षेत्र अरू छैन" इत्यादि पाशुपतक्षेत्रको महात्म्य सुनी कांचीका राजाले आफ्ना पुत्र वीरकेतु, अश्वकेतु, मानकेतु, र रक्तकेतुलाई राज्याभिषेक दिई बुद्धिसेन मन्त्रीका वचन सुनी पाशुपतक्षेत्रमा आई नेमुनिको आश्रम भएको मणिचूड पर्वतमा तपस्या गरी बज्रयोगिनी प्रसन्न गराई वैशालाधिप भन्ने वर पाई विशाल-नगर जिती बस्दा भए । शिवरात्रीको रात्रीमा श्लेष्मान्तक

वनमा नानाप्रकारका बाजाको शब्द सुनी मन्त्रीले सहित भएका राजा खड्गचर्म धारण गरी निस्कंदा श्लेष्मान्तक वनको नगीचमा घोर दिक्पाल भैरवको मूर्ति देख्दा कंपमान भई फर्की मार्कण्डेय मुनिसंग विस्तार विन्ति गर्दा "राजन्, यो शब्द ता सुवर्णपुरीमा पशुपतिनाथलाई देवताहरूले पूजा गरेको शब्द हो" भनी मुनीश्वर मार्कण्डेयले भन्दा राजाले दर्शन गर्नालाई बहुतै इच्छा गरी त्यहीं जांदा देवलोकले भित्र छिर्न नदिंदा श्री धर्मेश्वरको छ महीना तपस्या गर्दा ईश्वर प्रसन्न भई "हेराजन्, पशुपतिनाथको दर्शन गर्न इच्छा भए गुह्येश्वरीमा गई तपस्या गर. तब तिम्रो मनोरथ पूर्ण होला। आजदेखि तिम्रो नाम धर्मदत्त भयो" भन्ने वर पाई महाकष्टले गुह्येश्वरीमा गई द्वारदेवतालाई प्रसन्न गराई भित्र गई कार्तिक प्रतिपदाका दिनमा आफ्नो रगतले तर्पण गरी तपस्या गर्दा ईश्वरी प्रसन्न भई उहाँबाट खड्ग वरदान पाई ईश्वरी दाहिने हुँदा खड्ग हातमा लिई मन्त्री पुत्र आदि सहित भई कल्लोल युद्ध गरी जिती पशुपतिनाथको दर्शन गरी १००० वर्षसंम विशालनगर आदिमा राज्येभोग गरे। देवताहरूको राज्य भग्न हुँदा नारदको वाक्य सुनी काशी विश्वेश्वरमा गई तप गर्दा विश्वेश्वर प्रसन्न भई विश्वेश्वरीसहित भई पशुपतिपुरीमा आई विश्वेश्वरले श्री पशुपतिनाथको दर्शन गरी बत्तीमा बत्ती मिलाए झैं एक भए। देवताहरू पनि अघि झैं सिद्धाचल पर्वतमा बस्दा भए।

त्यसपछि नारदमुनि धर्मदत्त राजाकहाँ गई "हे राजन्, श्री पशुपतिनाथको इन्द्रादि देवताहरूले फेरि परिक्रमा गरिरहेछन्।" भन्दा धर्मदत्त राजा रिसाई देवताहरूलाई देखापर्न नदिई रहे।

एक दिन इन्द्रले धर्मदत्त राजाका प्रजाहरूलाइ दु:ख दिन जाऊ" भनी शनैश्चरादि उग्र ग्रहहरूलाई खटाई पठाए। इन्द्रको हुकुमअनुसार सत्य बात नगरी सत्यवती पुरीको ढोकाभित्र पस्न लाग्दा "हे दुष्टग्रह हो? तिमीहरू सत्यवती पुरीभित्र किन पस्दछौ? यसमा पापी कोही छैनन्, त्यस कारणले तिमीहरूलाई भित्र जान दिंदैनौं" भनी धर्मले रोक्दा ग्रहहरूले बल गर्न सकेनन् र फर्की देवराज इन्द्रसंग सबै वृत्तान्त बताए। इन्द्र रिसाई "धर्मदत्त राजाको धर्म नष्ट नगरी सुख पाइने छैन" भनी मधुश्रवा नामका ब्राह्मणको वेश लिई सत्यवती पुरीको ढोकाभित्र पसे। राजगृहमा गई एक जातको अमूल्य रत्नको माला रानीका अगाडि नजर गराए। त्यस मालामा रानीको चित्त गढ्यो।" यो रत्नको माला मलाई दिनुहोस्" भनी बहुत इच्छा गर्दा राजाले हुन्छ भनी रत्नको मोल सोधे।" हे राजन्, यसको मोल हजुरसंग विन्ति गर्न हुँदैन, लिनेसंग एकान्त गर्न पाए मोल बताउछु।" भनी ब्राह्मणले भन्दा राजाले "लौ त रानीका खोपीमा जाऊ भनी रानीका खोपीभित्र पठाए। त्यसपछि रानीले मोल सोधिन्।" हेरानी, यो रत्नमालाको मोल तपाईंसंगको एकपल्ट संभोग हो" भनी ब्राह्मणले भन्दा रानीको रत्नका मालामा ज्यादै चित्त गढेको हुनाले कसो गरौं धनी मन द्विविधामा पारिरहिन्। "हे रानी, सन्देह किन गर्नुहुन्छ, रत्नमाला लिनुहोस्।" भनी संगिनीले भन्दा रानीले रत्नमालाका लोभले मंजूर गरी इन्द्रसंग रमण गरिन्। त्यसपछि ब्राह्मणरूप इन्द्रले रत्नमाला दिई चांडै पशुपतिको निकटबाट देवलोकमा गए। धर्मदत्त राजासंग ७ दिनसंम युद्ध भयो। धर्मच्युत भएका हुनाले धर्मदत्त राजाका पुत्रहरूलाई गणेश रिसाई मारिदिए। धर्मदत्त झन् रिसाई युद्ध गर्दा योगिनी प्रत्यक्ष भई" हे पुत्र, धर्मदत्त राजासंग नलड. उनलाई ईश्वरीबाट सहस्र वर्षसंम राज्य वरप्रसाद भएको छ। उनी शिवभक्त हुन्, उनलाई क्षमा गर।" भनी बुझाई गणेशहरूलाई लगिन्।

त्यसपछि धर्मदत्त राजाले देवताहरूले दु:ख दिएको सहन नसकी पशुपतिका शरणमा जांदा पशुपतिनाथबाट काली प्रत्यक्ष भई धर्मदत्तसंग युद्ध गर्न लागिन्। "कैलाशबाट दश हजार सूर्य जस्तो तेजिलो विमान ल्याई कैलाशमा लैजानू"। यस्तो शिवजीको हुकुम हुंदा प्रमथगण आई धर्मदत्त राजालाई "हे राजन्, धन्य धन्य हजूरको भाग्य, कोटिजन्मका पुण्यका बलले कैलाश धाम पाइन्छ। त्यसकारण, यो युद्ध छाडी विमानमा चढ्नुहोस्।" भनी प्रमथगणहरूले विन्ति गरे। "हे दूत हो, सुन– यस संसारमा पशुपतिनाथका स्थान छाडी कैलाशमा को जाला? अमृतभन्दा मीठो वाग्मतीको जल पिई श्री पशुपतिनाथसंग बस्न पाउंञ्जेल कैलाशमा के सुख छ? म ता पशुपतिनाथलाई छाडी जान चाहन्न" भनी धर्मदत्त राजाले जिद्दी गर्दा दूतहरूले अनेक प्रकारसंग बुझाए। " आफ्ना शहरभरका प्रजाहरूसमेत लान पाए मात्र जाउंला "भनी वीरकेतु अडिदा दूतहरूले मंजूर गरे। त्यसपछि धर्मदत्त र उनका पुत्र वीरकेतु, अश्वकेतु, रत्नकेतु, रक्तकेतु आदि दश पुत्र, बुद्धिसेनप्रभृति मंत्रीहरू, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रलगायत प्रजाहरूसमेत विमानमा चढी पशुपतिनाथलाई प्रणाम गरी कैलाश जांदा भए।

त्यहां उप्रान्त देवताहरू फेरि पशुपतिपुरीमा आई अघिका क्रमले रहंदा भए। श्री विश्वेश्वर पनि पशुपतिनाथका ज्योतिर्लिंगबाट प्रकट भई स्वस्थान काशीमा जांदा भए। केही

कालपछि देवताहरू पनि आफ्आफ्ना स्थानमा रही विशेष तिथियोग भएका दिनमा मेला भर्न पाशुपतक्षेत्रमा आउंदै गर्दथे । यसै कारण देवताहरूको सान्निध्य भएको हुनाले पाशुपत क्षेत्र बराबरको अर्को कुन क्षेत्र छैन । अतएव ज्योतिर्लिंगबराबरको लिंग, वाग्मती बराबरकी नदी, गुह्येश्वरी बराबरको पीठ ब्रह्माण्डभरि कहीं छैन भन्ने कुरा शास्त्रमा लेखिएको छ ।

ज्योतीरूपसमं लिंगं वाग्मत्याश्च समा नदी ।
गुह्येश्वरीसमं पीठं नास्ति ब्रह्माण्डमण्डले ।

नेपाल मध्यमा मृगेन्द्रशिखरमा कूटेश्वरदेखि दक्षिण तिलेश्वरसम्म, विकटेश्वरदेखि पश्चिम चन्दनभराटेश्वरसंम, ईशानको योगधारा नदीदेखि विष्णुमती तीर्थसम्म, आग्यनेको गोदावरी तीर्थबाट हरितीर्थसंम, यसभित्रको योजनप्रमाण क्षेत्रलाई पाशुपतक्षेत्र भन्दछन् । त्यो सबभन्दा उत्तम छ । भुक्ति , मुक्ति आदि जुन फलको इच्छा गरे पनि दिन्छ ।

मृगेन्द्रशिखरे शम्भोः कूटेश्वराच्च याम्यतः ।
आतिलेश्वरपर्यन्तं ज्ञेया सा कामदा क्षितिः ।
विकटेशान्महालिंगात्पूर्वदेशाद्धि वारुणम् ।
आचन्दनभराटान्तं ज्ञेयं क्षेत्रोत्तमोत्तमम् ।
योगधारा नदी श्रेष्ठा तस्याश्चैशानतः पुनः ।
आविष्णुतीर्थपर्यन्तं तत्क्षेत्रं मोक्षदायकम् ।
गोदावरीमहातीर्थादाग्नेयाद्धि घटोद्भव ।
आहरितीर्थपर्यन्तं प्रशस्तं सर्वतोदिशम् ।
तेषां मध्ये च नेपाले क्षेत्रं पाशुपतं परम् ।
भुक्तिर्मुक्तिः सुखं भूतिः प्राप्यते तत्र जीविभिः ।
योजनाभ्यन्तरं क्षेत्रं प्रशस्तं सर्वतोदिशम् ।

सूर्यविनायकको उत्पत्ति

विमलेश्वरका पश्चिम भागमा प्रकाण्ड नाम गरेको वनमा गुणनिधि नाम गरेका मुनि थिए । उनकी स्त्रीको नाम लीलावती थियो । यिनका पुत्र प्राणनाथ नामक बालक एक दिन खेल्न जांदा पृथ्वीमा लोटेर मरे । तिनका बाबुले शोक गर्दै "अद्यापि यस वनमा बाबु बांची छोरो मर्ने रीत थिएन । अनाथको नाथ श्री पशुपतिनाथ हुनुहुन्छ, उहांसगै फिराद गर्नुपर्‍यो" भनी मृतबालक बोकी हिंडे । अरू मुनिहरू पनि उनका पछि लागे । पशुपतिनाथका दक्षिणद्वारमा मृततबालक राखी आगो बाली "बालक नबाचे हामी पनि यही अग्निमा प्रवेश गरौं" भनी धर्ना दिए । सात दिन बितेपछि श्री पशुपतिनाथबाट विचार दृष्टिले नजर हुंदा "गंगाको महात्म्य गएपछि पनि ३२००० वर्षसम्म वाग्मतीको र नेपालको महात्म्य रहनेछ । गंगाभन्दा पनि चतुर्गुणले उत्तम वाग्मती हुन् । काशीभन्दा पनि उत्तम क्षेत्र नेपाल हो । काशीबाट अति प्रेमले म नेपाल आउंदा मेरा पुत्र गणेशलाई साथ ल्याउन बिर्से । आफू प्रकट हुनालाई मुनिपुत्र मारी यस्तो विघ्न गरेको रहेछ । आफू प्रकाण्ड वनमा आई लुकेको रहेछ ।" अन्तर्यामी ईश्वरबाट यस्तो विवेक गरी पशुपतिका लिंगबाट ईश्वर प्रकट भई दर्शन दिए । मुनिहरूले रोमाञ्च भई आनन्दपूर्वक दर्शन गरे । त्यसपछि मुनिको पुत्र मरेको कारण सुनाई "अब तिमीहरू उही प्रकाण्ड वनमा गई गणेशको स्तुति गर । अनि यो बालक बिउंतनेछ । मेरो पुत्र गणेश कहां होला भने प्रकाण्ड वनमा पहिले सूर्योदय हुंदा जहां किरण लाग्ला उसै ठाउंमा होला ।" यस्तो आज्ञा गरी ईश्वर अन्तर्ध्यान हुनुभयो । मुनिले बालक बोकी आफ्ना आश्रममा गए । ननिदाई उपवास गरी बस्दैमा प्रातः काल भयो । सूर्योदय हुंदा पहिले किरण परेका ठाउंमा गई गणेशको स्तुति गरे । त्यसपछि पहाड फोरी गणेशजी प्रकट हुनुभयो । मुनिहरूले अञ्जलि बांधी प्रणाम गरे ।""हे गुणनिधि, तिम्रो छोरालाई जियाइदिउंला, केही धन्दा नमान, अमृतलताको रस झिकी मुख, कान र नाकमा हालिदेऊ ।"

पुष्यार्कयोगमाश्रित्य गुडूचीमूलमाहरेत् ।
मन्त्रयुक्तजलं पीत्वा मृतो जीवति देहवान् ।

यस्तो वचन सुन्दा गुणनिधिले अमृतलताको रस झिकी पियाइदिए । ती मरेका बालक उसै बखत नीदबाट बिउंझे झैं उठे । गुणनिधि प्रभृति सब मुनिहरूले अति हर्षित भई जयशब्द, स्तुति, पूजा आदि गरे । गणशजी प्रसन्न भई" "वरं ब्रूहि" भनी आज्ञा गर्नुभयो ।"हे गणनाथ, हामीहरूलाई वर बक्सिन्छ भने हजूर सधैं यस ठाउंमा उनंचास गणेशसहित भई विराजमान भइबक्सियोस् । "भनी मुनिहरूले बिन्ति गरे । "पहिले सूर्यको किरण लाग्ने ठाउँमा प्रकट भएको हुनाले मेरो नाम सूर्यविनायक भनी प्रसिद्ध हुनेछ । मंगलचौथीका दिन जसले मेरो दर्शन गर्ला, उसको सबै विघ्न हरण होला ।"भनी गणेशजी उसै ठाउंमा अन्तर्धान हुनुभयो । ती मुनिहरू पनि चम्पानदीमा गई स्नान संध्यादि नित्यकर्म सकी यस स्थानमा हामीहरू पनि शिवको स्थापना गरौं भनी सम्मत गरी सूर्यविनायकको ईशान भागमा जीवनाथेश्वर गणेशसमेत स्थापना गरे । फेरि सूर्य विनायकका उत्तरतिर नदीका तीरमा

मंगलगणेश स्थापना गरे। ती गणेश स्थापना गरेका स्थानलाई गणेशसङ्गम मंगलतीर्थ भनी नाम प्रसिद्ध भयो। यस तीर्थमा स्नान गरी मंगलगणेशको जसले दर्शन गर्ला, उसलाई मंगल होला।

चांगुनारायणको उत्पत्ति

दोलागिरि नामक पर्वतमा एक चम्पकवृक्ष थियो। त्यहां गरुडध्वज नारायण गुप्त भइरहेका थिए। तिनको स्मरण मात्र गर्नाले पनि सर्पादि जन्तुको विष निर्विष हुन्छ। त्यस ठाउंमा कोही एक सुदर्शन नाम गरेका ब्राह्मण आफ्नो नियम निष्ठामा रहेका, तर क्रोधी थिए। तिनकी कामधेनुसमानकी एक कपिला गाई थिइन्। ती मुनि तिनका दूधले हव्य, कव्य, अतिथिसत्कार चलाइरहेका थिए।

एकदिन दैवसंयोगले ती गाई चर्दै जांदा त्यही चम्पकवृक्षमा पुगिन्। उसै बखत चंपकवृक्षबाट एक सुन्दर पुरुष बाहिर निस्की ती गाईको दूध पान गरी त्यसै चम्पकवृक्षमा गुप्त भए। दूधले खाली भएकी गाई घर फर्किन्। ती मुनि दुग्धले रहित गाई देख्दा रिसले कुपित भए। यस्तै क्रमले ७ दिन बितेपछि मुनि बहुतै कुपित भई "यी गाईको दूध जसले पिएको छ, त्यसको शिर यही खड्गले छेदन गर्छु" भनी एउटा खड्ग हातमा लिई गाई चर्न जांदा पछिपछि लागी लुकेर गए। जब ती गाई चम्पकवृक्षमा पुगिन्, तिनै सुन्दर पुरुष वृक्षबाट बाहिर निस्की क्षीरपान गर्न लागेकै वेलामा रिसाएका मुनिले हातमा लिएको खड्गले ती पुरुषको शिर छेदन गरे।

त्यसपछि ती शिर नभएका शंख, चक्र, गदा, पद्म हातमा लिई गरुडमा चढेका विष्णुलाई देख्दा बहुतै खेद गरी "मैले पूर्वजन्ममा के पाप गरेको रहेछु र आज मेरा हातबाट यस्तो अपराध हुन गयो। म बहुतै पापी भएं, अब देहान्त प्रायश्चित्त गर्दछु" भनी ब्राह्मण प्राणत्याग गर्न तयार भए। त्यसै वेलामा "हे ब्राह्मण, तिमी नडराऊ, तिमीले असलै काम गरेका छौ, खेद गर्नुपर्दैन।" भनी नारायणबाट हुकुम भयो। "हे नारायण, हजूरलाई बडा बडा बलिया दानवहरूले पनि लडाईंमा शरीरको एक रोमसम्म पनि खसाल्न सक्तैनन् भने उस्ता हजूरको शिर म अपराधीले खसालें, अब म जस्तो पापी अर्को को होला" भनी मुनिले शोक गरे। "हे मुनि सुन, अघि कुनै कालमा चण्डदैत्यको परम मित्र सुमति नाम गरेका ब्राह्मण शुक्राचार्य र परशुरामसंग पढी अस्त्रविद्यामा पूर्ण भएका थिए। चण्डदैत्यको मद्दती भई सुमतिसंग लडाईं गर्न आउंदा मैले चक्र छोडी उनको शिर छेदन गरें। आफ्नो प्रिय शिष्यलाई मारिदिएको हुनाले शुक्राचार्य त्यसै रणभूमिमा आए। "हे विष्णु, तिमीले मेरो प्रिय शिष्यलाई मारिदियौ, अब तिम्रो शिर पनि यसैका वंशमा जन्मेका सुदर्शन नामक ब्राह्मणले छेदन गर्नेछ।" भनी शुक्रले श्राप दिएको हुनाले आज त्यस श्रापबाट मलाई मुक्त गरायौ। यसमा शोक लिनुपर्दैन। आजदेखि तिमी पनि मेरो पुजाहारी हुनू। यस दोलागिरि पर्वतमा म धेरै कालसंम बस्नेछु। द्वादशी तिथि, पूर्णिमातिथि, बुधवारमा पनि मेरो दर्शन गर्नेलाई वैकुण्ठवास दिनेछु।" भनी नारायण अन्तर्ध्यान हुनुभयो।

दोलागिरिमा गरुडका प्रभावले सर्पादि जन्तुको विषभय रहंदैन। यिनै गरुडले वृष्टिमा दखल दिने नागहरूलाई पत्री नेपालभूमिमा शुभवृष्टि गराई देखाउंदै लैजान्छन्। यिनै गरुडको पसीना पुछेको कपडा साथमा राख्यो भने सर्पादिको भय हुंदैन भन्ने कुरा प्रसिद्ध छ।

चण्डेश्वर र चण्डेश्वरीको प्रादुर्भाव

शस्त्रास्त्रविद्यामा पूर्ण भएका सुमति नामक ब्राह्मणलाई मारिदिएको हुनाले ब्रह्महत्या र शुक्राचार्यको श्रापसमेत परी नारायण गुप्त हुनुभयो। त्यसै बखतमा देवताहरूका मदतगार विष्णु नभएको मौका पारी सहायक नभएका देवताहरूलाई चण्ड नामक दानवले युद्ध गरी बहुतै दुःख दिंदा त्यस दैत्यको तेज सहन नसकी सबै देवताहरू स्वर्गलोक छाडी ब्रह्माका शरणमा गए र सबै हाल विन्ति गरी स्तुति गरे। ब्रह्माजीले पनि चण्डदैत्यबाट देवताहरूलाई भएको दुःखको विचार गरी त्यसलाई मार्ने उपाय तजबीज गरे। "हे देवता हो, श्लेष्मान्तक वनको पूर्वभागमा रक्तचन्दनको वन छ। त्यसमा एउटा चम्पकवृक्ष छ। त्यस वृक्षमा परमेश्वरी विराजमान हुनुहुन्छ। त्यहां गई ती देवीको पूजा गर। देवी प्रसन्न हुनुभएपछि त्यस दैत्यलाई मारिदिनुहुनेछ।" ब्रह्माले देवताहरूलाई यस्तो उपदेश दिनुभयो। ब्रह्मालाई नमस्कार गरी देवताहरू त्यहांबाट फर्के र श्लेष्मान्तक वनमा पुगी वाग्मतीमा स्नान गरी पशुपतिनाथ, गुह्येश्वरी, गोकर्णेश्वरी, बज्रयोगिनी, चम्पकनारायणहरूको दर्शन गरी ब्रह्माले उपदेश गरेको वनमा पुगे। त्यहां भगवतीको स्तुति गर्दा चम्पकवृक्षबाट भगवती प्रकट हुनुभयो। देवताहरूले भगवतीको स्तुति र पूजा गरे। त्यसैबीचमा नारदमुनि चण्डदैत्यका घरमा गई" तिमीलाई मार्नाका लागि यस्तो गुप्तमन्त्रणा भएको छ भनी ब्रह्माका सभामा भएको सबै गुप्त हाल चण्डदैत्यलाई सुनाइदिए।

चण्डदैत्यले आफ्ना मन्त्रीहरूसंग सल्लाह गरी फौजसमेत साथमा लिई त्यही रक्तचन्दनको वनमा आइपुग्यो। देवताहरूले जब कोलाहल सुनेथे यो केको शब्द हो भनी विचार गर्दा उही चण्डदैत्य र फौजसमेत लिई लड्न आएको रहेछ भन्ने निश्चय गरी सबै देवताहरू नाना तरहका पक्षीको रूप लिई दश दिशा-तिर भागे। भगवती पनि चम्पकवृक्षभित्र अन्तर्ध्यान हुनुभयो।

त्यसपछि जब चण्डदैत्य त्यहां आइपुगेथ्यो देवताहरू कुनै पनि नदेखी खाली पूजासामा मात्र देख्दा मलाई मार्नाका लागि यो पूजासामा रहेछ, देवी पनि यही चम्पकवृक्षभित्र होलिन्, यिनैसंग लड्नुपरचो भन्ने विचार गरी जब खड्गले चम्पक वृक्षमा हानेथ्यो त्यसै वेला आठ भुजा भएकी सिंहमाथि चढेकी भगवती हांस्दै प्रकट हुनुभयो। "यस्ती राम्री सुकुमार शरीर भएकीलाई मार्नु असल छैन, यिनलाई पत्र" भन्ने चण्डको आज्ञा पाएका दैत्यहरू जब पत्रन दौडेथे, भगवतीले पनि हुंकार गरी सबैलाई भस्म गिरिदिनुभयो। त्यसपछि देवीको र दानवहरूको भयानक लडाई परचो। भगवतीलाई केही गर्दा पनि जित्न सकेनथ्यो आफ्नो कमजोरी देखी चण्डले भन्यो "हे देवी, तिमी जगत्लाई सृष्टि गर्ने आद्यशक्ति हौ। देवताहरूउपरको अनुग्रहले धेरै दानवलाई मारिसकेकी पनि छौ, मलाई पनि मार्ने छौ, यो कुरा मैले पनि बुझेको छु। तथापि स्नान गरी जबसम्म म शिवलिंग स्थापना गरिसक्तिन त्यस वेलासम्म तिमी युद्ध छाड, त्यसपछि मात्र लडौंला" चण्डले जब यसो भनेथ्यो भगवतीले भन्नुभयो "हे दानवेन्द्र, तिमीले भनेको मनासिब हो। शिवलिंग स्थापना गर्ने जुन चिन्ता मनमा लिएका छौ, त्यसको केही काम छैन। तिमीलाई मैले मारेपछि तिम्रो शरीरबाट दिव्यलिंग उत्पन्न हुनेछ, नाउं पनि चण्डेश्वर रहनेछ। म पनि तिम्रै नामले चण्डेश्वरी भनी यहीं वास गर्नेछु"। यस्तो भगवतीको वाक्य सुन्दा चण्ड बहुतै हर्ष भई रूख, पत्थर उचाली लड्न लाग्यो। शस्त्रास्त्रले जब केही काम दिएनथ्यो मूठीबांधी भगवतीमाथि जाइलाग्यो। आफूमाथि आइलागेको देखी भगवतीले चण्डको हृदयमा प्रहार गरी लडाउनुभयो। त्यसपछि उसका देहबाट निस्केको तेज लिङ्गाकार भयो। त्यही लिङ्गाकार ज्योति चण्डेश्वर भनी प्रख्यात भयो। भगवती पनि भक्तहरूको हित गर्नाका निमित्त त्यहीं विराजमान हुनुभयो। देवताहरूले पनि पक्षीको रूप छाडी आएर भगवतीको स्तुति गरे। जसले रक्तचन्दनकाननका चण्डेश्वर र चण्डेश्वरीको दर्शन गर्छ त्यसको सिद्धि हातमा रहनेछ। वैशाख पौर्णमासीमा चण्डवध गरेको हुनाले यस पर्वमा जसले चण्डेश्वर र चण्डेश्वरीको यात्रा गरी दर्शन गर्छ, दान दिन्छ त्यसलाई स्वर्गप्राप्ति हुन्छ।

यी चण्डेश्वर र चण्डेश्वरी बनेपा शहरको ईशान दिशामा छन्।

हनूमदीश्वर र वाल्मीकीश्वरको उत्पत्ति

नारदका मुखबाट रामचन्द्रको कथा सुनेपछि वाल्मीकि मुनिले रामायण बनाउने निश्चय गरी नारदमुनिसंग सोधे। "हे नारदजी, कुन स्थानमा गई काव्यरचना गर्दा वाग्विभूतिको वृद्धि र मनको स्थिरता भई रामायण आदि काव्यको उत्तम रचना होला?" "हे वाल्मीकि, नेपालमा दोलागिरि पर्वतका आग्नेय भागको वीरभद्रा नदीका संगममा अति रमणीय स्थान छ, त्यहीं गई रामायण काव्यको रचना गर" यस्तो नारदको उपदेश पाई त्यसै स्थानमा गई वाल्मीकिले रामायणको रचना गरे। अघि रामचन्द्रले सागरमा सेतुबन्धन गर्दा हनूमान्ले हिमालय पर्वतको ठूलो शृंग बोकी यसै वीरभद्रासंगममा बिसाई एक शिवलिंग स्थापना गरी जलपान गरेर फेरि त्यो शृङ्ग बोकी गए। त्यसकारण हनूमत्तीर्थ भनी अति पवित्र स्थान भयो। वाल्मीकिले पनि यसै तीर्थमा बसी रामायण काव्यको रचना पूर्ण गरी एक शिवलिंग स्थापना गरे। ती शिवलिङ्ग वाल्मीकीश्वर भनी प्रख्यात भए। आषाढ शुक्ल पूर्णिमाका दिन जसले श्रद्धाभक्तिसंग वाल्मीकीश्वरको पूजा गर्छ, त्यसले अक्षय स्वर्गवास पाउंछ।

त्रिपुरसुन्दरी र तिलमाधवको उत्पति

पंचाशत्पीठमध्ये नेपालभूमिको उद्यानपीठमा भएको सतीदेवीको पृष्ठास्थिपातको स्थानमा त्रिपुरसुन्दरी नामक देवी संशुष्कोदरी नामक योगनी, भैरवेश्वर नामक शिवलिंग उत्पन्न भई भक्तहरूलाई मोक्ष दिंदा भए। यसै स्थानमा तिलमाधव प्रख्यात भए।

कुनै दिन त्यहां धर्मदत्त नामक बनियां थिए। सधैं मालसामान बोकी गाउंगाउं डुली बिक्री गर्दथे। एक दिन मकरसंक्रान्तिका दिन यही उद्यानपीठमा आई तिल बेच्न लाग्दा जति बेचे पनि पहिलेकै जत्तिकै रहंदा बहुत आश्चर्य माने। अनि तिलभित्र हेर्दा नारायणको मूर्ति देखी नमस्कार पूजा आदि गरे। आखिर ती बनियां तिनै नारायणमा लीन भए। त्यसपछि ती नारायण तिलमाधव भनी प्रख्यात भए। मकरसंक्रान्तिका दिन जसले दूध चढाई तिलमाधवको पूजा गर्दछ, त्यसको मनोरथ पूर्ण हुन्छ। यी तिलमाधव भक्तपुरमा छन्।

वासुकिको प्रादुर्भाव

कुनै कालमा नागराज वासुकिलाई गरुडले समात्दा वासुकि गरुडबाट उम्की वाग्मतीका जलभित्र लुके । श्री पशुपतिनाथको शरण परी भक्तिसंग एकचित गरी हजार वर्षसम्म ध्यान गर्दा श्री पशुपतिनाथ प्रसन्न भए । "हे वासुकि, तिमीले यस क्षेत्रमा बसी मेरा द्वारको र निधिको रक्षा गर, गरुडको भय लिनुपर्दैन । अबदेखि मेरो दर्शन गर्न आउनेले पहिले तिम्रो दर्शन नगरी मेरो दर्शन गरे भने निष्फल हुनेछ" भनी श्री पशुपतिनाथले वर दिनुभयो । वासुकि श्री पशुपतिनाथका ईशानभागमा रहे। त्यो क्षेत्र वासुकिक्षेत्र भनी प्रख्यात भयो ।

श्लेष्मान्तकको कथा

सिद्धाचलका दक्षिण भागमा श्लेष्मान्तक नामक नाग थिए। तिनलाई पनि गरुडले समाती लैजांदा देवीका करुणाले उम्के र श्री पशुपतिनाथका नगीचमा रही धेरै कालसम्म तपस्या गर्दा देवी प्रकट भइन् । "हे श्लेष्मान्तक, वासुकिको साथी भई यसै स्थानमा बस । तिमीलाई गरुडको भय हुने छन । तिम्रो नामले यस क्षेत्रको नाम श्लेष्मान्तक वन भनी प्रख्यात हुनेछ ।" यस्तो देवीबाट वर पाई श्लेष्मान्तक निर्भय भई रहे ।

महेन्द्रदमन वध गरेको र वाग्मतीको ह्रद फोरेको

श्वेतकापुरी नामक शहरमा सूर्यकेतु नामका राजा थिए। एक दिन अति बलवान् पराक्रमी मिथिलाधिपति हंसध्वज राजाले तिनलाई आक्रमण गरे। आफ्नो बल क्षीण भई लडाईमा हारेका सूर्यकेतु श्वेतकापुरीबाट भागे। अब कहां गई के गरौं चिन्ता गरिरहेका बखतमा नारदमुनिसंग भेट भएको हुनाले "अब कहां गएर बसे मलाई आनन्द होला " भनी आफ्नो दुःख बताए । "हे राजन्, मृगेन्द्रशिखर अति रमणीय र पवित्र छ। त्यहींबाट वाग्मती निस्केकी छन्। त्यहां गई गुप्तसंग बस । पछि श्रीकृष्ण आउनेछन् र उनैका करुणाले फेरि आफ्नो राज्य पाउनेछौ । अन्त्यमा यही शरीरले स्वर्ग जानेछौ। मनमा पीर नलेऊ " यस्तो नारदको उपदेश सुनी चन्द्रावती नामक छोरी र रानीलाई साथमा लिई राजा सूर्यकेतु सोही मृगेन्द्रशिखरमा गई बस्दा भए ।

केही दिनपछि शुक्रका उपदेशले रुद्रधारा तीर्थमा गई बाणासुरका पुत्र महेन्द्रदमन नामक दैत्य र शंखासुर नामक दैत्यले महादेवको तपस्या गरी प्रसन्न गरे । महादेवबाट पाएका वरदानका प्रभावले उद्धत भएको महेन्द्रदमन शंखासुर र आफ्नो भाइ कच्छापासुरलगायत सैन्य साथ लिई स्वर्गमा इन्द्रसंग लड्न पुगे । रणभूमिमा जिती इन्द्रलाई धपाएको हुनाले त्यही दिनदेखि वाणासुरका पुत्रको नाम महेन्द्रदमन भनी प्रसिद्ध भयो। इन्द्रलाई धपाई अमरावतीमा प्रवेश गर्न तयार हुंदा ब्रह्माजी स्वर्गमा गई ती उद्धत दैत्यहरूलाई संझाउनुभयो। "हे महेन्द्रदमन, मेरो वचन मान, तिमीहरू यस स्थानमा नबस, सुप्रभानगरीमा जाऊ। त्यहां तिमीहरूलाई तीनै लोकको श्रीसंपति र सुन्दरीको सुखले पूर्ण गराइदिउंला। सुप्रभामा दानवसैन्यसमेत साथमा लिई वास गर"। यस्तो ब्रह्माजीको आज्ञा मानी महेन्द्रदमन चन्दन पर्वतदेखि उत्तरपट्टि रहेको नानारत्नमय सुप्रभानगरीमा दैत्यहरू साथ लिई गए। महेन्द्रदमनको भयले भागेका इन्द्रादि देवताहरू जम्मा गरी "महेन्द्रदमनलाई कृष्णका पुत्र प्रद्युम्नले मार्नेछन्। त्यहांसम्म सुप्रभानगरीमै बस्नेछ, धन्दा नमान" यति भनी ब्रह्मा अन्तर्ध्यान हुनुभयो । इन्द्रादि देवता पनि अमरावती गई आनन्दपूर्वक रहे।

महेन्द्रदमनकी बहिनी प्रभावती नामकी अति सुन्दरी थिइन्। कुनै बखत महादेवले उत्तर पन्थमा तपस्या गर्दा कामदेव गई पुष्पबाणले प्रहार गर्न तयार भएथे। त्यसै बेला समाधि खुल्न गई आफ्नाउपर अकर्तव्य गर्न लागेको कामदेवलाई देख्दा महादेव अत्यन्त क्रुद्ध हुनुभयो र उहांका तृतीय नेत्रबाट निस्केका अग्निले कामदेव भस्म भए । आफ्नो पति भस्म भएको देखी कामदेवकी पत्नी रति महादेवका अगाडि विलाप गर्दै रुन लागिन् । "हे रति, द्वापरको अन्तमा तिम्रो पतिसंग फेरि विवाह होला ।" महादेवले यस्तो वरदान दिनुभयो । तिनै रति अहिले प्रभावती भएकी हुन् । वत्सलादेवीको प्रभावतीले उपासना गर्दा देवी प्रसन्न भइन् । "हे प्रभावती, तिम्रो इच्छा पूर्ण हुनेछ । तिम्रा पति श्री कृष्णका पुत्र प्रद्युम्न भई जन्मेका छन् । उनैसंगै तिम्रो विवाह हुनेछ ।" यस्तो वरदान दिई अन्तर्ध्यान हुनुभयो । प्रभावतीले यस्तो वरदान पाई सुप्रभानगरीमा आई चन्दनगिरिको टाकुरामा आफ्नो मन बहलाउन महेन्द्रदमनले बनाइदिएको अति रमणीय बगैंचामा विहार गर्दै उक्त वरदानअनुसार प्रद्युम्नसंग हुने शुभ समागमको समयलाई पर्खिरहिन् । महेन्द्रदमनले आफ्नो ठूलो सामर्थ्य देखाउन मृगेन्द्रशिखरबाट बगेकी बाग्मतीलाई दक्षिणपट्टिको निकासको ठाउंमा एउटा पहाड तेर्स्याएर थुनिदिए । वाग्मतीको जलले श्लेष्मान्तक वन ढाकी ठूलो ह्रद तुल्यायो। महेन्द्रदमन नानाप्रकारका

कमल फुलेको त्यस ह्रदमा जलक्रीडा गर्दै आनन्दपूर्वक रहन लागे ।

यसरी हरेक किसिमको शक्ति देखाई सबलाई भय गराउने महेन्द्रदमनलाई देख्दा मृगेन्द्रशिखरमा रहेका सूर्यकेतु राजाले पनि "यस दुष्टसंग शेखी गरी साध्य छैन, नजीकै आएको हुनाले यससंग मिल्नामानै मेरो भलो होला" भन्ने विचार गरी नानाप्रकारका सौगातद्वारा मान गरी निर्भयसंग रहन लागे ।

एक दिन महेन्द्रदमनको एउटा सेवक मृगेन्द्रशिखरमा गएका बखतमा सूर्यकेतु राजाकी छोरी अति सुन्दरी चन्द्रावतीलाई देख्यो र चांडै फर्की महेन्द्रदमनलाई बिन्ति गऱ्यो "हे दानवेन्द्र, आज मैले स्त्रीहरूमध्यमा रत्न जस्ती अति सुन्दरी सूर्यकेतु राजाकी छोरीलाई देखें, यस्ती सुन्दरी स्त्री हजूरकै योग्य छन् । यस्ती सुन्दरी स्त्रीको योग्य पति हजूरबाहेक अरू यस पृथ्वीभरि खोजे पनि पाइनेछैन ।" दूतले यसरी बिन्ति गर्दा महेन्द्रदमनले एउटा चलाक दूतलाई अह्राई चन्द्रावती कन्या माग्न भनी सूर्यकेतु राजाकहाँ पठाए । सूर्यकेतु राजाकहां गई दूतले बिन्ति गऱ्यो "महाराज, शंभुका वरप्रसादले तीनै लोकमा कसैले जित्न नसकिने पराक्रमी पुरुषहरू पनि जसका अगाडि नुहुन्छन् त्यस्ता संसारप्रसिद्ध संपूर्ण ऐश्वर्यले युक्त प्रतापी राजा महेन्द्रदमनले हजूरकी कन्या माग्न भनी मलाई पठाइबक्सेको छ, कन्यारत्न बक्सियोस् ।" यस्तो दूतको वचन सुनी भयविह्वल भए पनि सूर्यकेतुले विचार गरी भने "हे दूत, तीनै लोकका प्रतापी राजा महेन्द्रदमनले मेरी कन्या माग्न पठाए भने म जस्तो धन्य यस जगत्मा अर्को को होला ? महेन्द्रदमनसंग मेरी सुन्दरी छोरीको विवाह गर्न पाए छोरी पनि भाग्यवती हुनेछन् । महाराजलाई मेरी कन्या चढाउंछु" यस्तो सूर्यकेतुको वचन सुनी खुशी हुंदै दूत गई महेन्द्रदमनलाई भन्यो "महाराज, सूर्यकेतु राजाले हजूरलाई कन्या दिन मंजूर गरे ।"

दूतलाई जसोतसो फर्काए पनि सूर्यकेतुलाई शोक परयो "हा, कष्टमाथि कष्ट भयो । अब यो दुःखसागरको पार कसरी हुने हो ? श्वेतकापुरीको राजा भइरहेको थिएं, त्यहांबाट दैवले नसही निकाला गरिदियो । यस मृगेन्द्रशिखरमा आई भाग्यानुसार दुःख भोगिरहंदा पनि आज सुख पाइएन । मनुष्यजाति मेरी कन्या दैत्यजाति महेन्द्रदमनलाई कसरी दिने ? महेन्द्रशिखरको कुशास्तरण पत्थरको शयन पनि मेरो प्रारब्धमा रहेनछ ।" यसरी ठूलो शोक गरिरहेका बखतमा नारदमुनि आइपुगे । गर्मीले तप्त भएका पुरुषले चिसो पानी पाए झैं शोकले संतप्त भएका राजा सूर्यकेतुले नारदलाई पाए । त्यसपछि स्वागतसम्मान गरी नारदलाई आफ्ना आसनमा बसाए । शोकले मलिन मुख भएका राजालाई देख्दा नारदले मुख मलिन हुनाको कारण सोधे, राजाले बताए "हे नारदमुनि, मेरी कन्या चन्द्रावतीलाई महेन्द्रदमनले विवाह गर्न भनी माग्न पठाएछन्, बडो संकष्टमा परेर मुखले हुन्छ त भने, अब कसो गरूँ" । नारदले बताए "हे राजन्, शोक गर्नुपर्दैन । हजूरकी पुत्री चन्द्रावतीलाई कृष्णका पुत्र प्रद्युम्नले विवाह गर्नेछन् । म द्वारकामा गई कृष्णलाई बिन्ति गर्दछु । यस कुराको बन्दोबस्त म मिलाइदिनेछु ।" यति भनी नारदमुनि आकाशमार्गले चन्दनगिरिको बाटो गरी गए । चन्दनगिरिमा बसेकी प्रभावतीले नारदमुनिलाई देखी प्रसन्न भई संमान गरिन् र आउनाको कारण सोधिन् । नारदले भने" "हे प्रभावती सूर्यकेतु राजाकी पुत्री प्रभावतीको विवाह कृष्णका पुत्र प्रद्युम्नसंग हुन्छ । त्यसकारण प्रद्युम्नलाई खबर दिन जान्छु । प्रद्युम्न यहां आई चन्द्रावतीसंग विवाह गर्नेछन् । उहांपछि तिम्रो दाजु महेन्द्रदमनसंग लडाई गरी मार्नेछन् र तिमीसंग पनि विवाह गर्नेछन् ।" यस्तो नारदको वचन सुनी प्रभावतीले सोधिन् "नारदजी, मेरा दाजु बहुतै बलिया छन्, किनभने शंखासुर र कच्छपासुरलाई अह्राई वाग्मती थुनेर सबैतिर बाटो बन्द गरी अजेय भएका छन् । तिनलाई प्रद्युम्नले कसरी जित्छन् ।" प्रभावतीका कुरा सुनी नारद भन्छन् "सत्यले यहां आई प्रद्युम्नले महेन्द्रदमनलाई मार्नेछन् । "त्यसपछि प्रभावतीले अह्री लिइन्" त्यसो भए म प्रद्युम्नसंग विवाह गर्न चाहन्न, किनभने प्रभावतीले प्रद्युम्नलाई वरण गर्नाका इच्छाले आफ्नो दाजुलाई मराई भन्ने मेरो ठूलो अकीर्ति हुनेछ । प्रभावतीको कुरा सुनी नारदले संज्ञाए—प्रभावती, तिमीले अघि वत्सलादेवीको उपासना गर्दा देवी प्रसन्न भई प्रद्युम्न पति पाउनेछौ भनी देवीबाट तिमीलाई वरदान भएको हुनाले तिमीले विवाह नगरी सुख छैन । यसकारणले हुनेहुनामीलाई छेकी छेकिनेछैन, विषाद नगर । पतिव्रता स्त्रीहरू आफ्नो पितृकुल-भन्दा भर्तृकुल उत्तम ठहराई भर्तृकुलको उन्नतिमा रहन्छन् । तिम्रा पति प्रद्युम्ननै हुनेछन् । महेन्द्रदमन अवश्य प्रद्युम्नका हातबाटै मर्नेछन् । तिमी यहीं सुप्रभामा बस । तिम्रा दाजु महेन्द्रदमनले यो कुरा केही थाहा पाउनेछैनन् । "यति भनी नारद त्यहांबाट द्वारकातर्फ गए । नारदको सत्कार गरी कृष्णले आउनाको कारण सोधेपछि नारदले बताए "हे भगवन्, राजा सिंहध्वजका भयले राजा सूर्यकेतु महेन्द्रशिखरका श्वेतकापुरीमा बसेका छन् । उनकी छोरी

सर्वलक्षणले युक्त भएकी प्रभावती नाम गरेकी कन्या प्रद्युम्नलाई दिउंला भनी संकल्प गरेका छन्। महेन्द्रदमनकी बहिनी प्रभावती नामकी कन्या चन्दनगिरिका सुप्रभानगरी-मा बसेकी छन्। तिनलाई पनि प्रद्युम्नले विवाह गर्नेछन् भनी वत्सलादेवीबाट वरदान भएको छ। यसकारण प्रद्युम्नलाई चन्द्रावतीसंग विवाह गर्न र महेन्द्रदमनलाई मारी प्रभावतीसंग विवाह गर्न श्वेतकापुरी र सुप्रभानगरीमा पठाइदिनुहोस्।" यस्तो नारदको विन्ति सुनी कृष्णले सोधे "नारदजी, महेन्द्रदमन बहुतै बलियो र दुर्जेय छ भन्ने सुन्दछु, विचरा प्रद्युम्नले कसरी मार्न सक्ला ?" नारदले विन्ति गरे "हे भगवन्, अघि महेन्द्रदमनले इन्द्रलाई दुःख दिंदा ब्रह्माजी आफैं स्वर्गलोकमा गई महेन्द्रदमनलाई सुप्रभानगरीमा पठाएपछि" "यसको मृत्यु प्रद्युम्नका हातबाट हुन्छ, अरूबाट हुंदैन" भन्नुभएको मैले सुनेको छु" भनी महेन्द्रदमनले इन्द्रलाई जितेका पूर्ववृतान्त सबै बताए। "शंका लाग्दछ भने भोलि यहांहरू पनि पाल्नुहोला" भनी प्रद्युम्नसहित गरुडमा सवार भई नारद चन्दनगिरि पर्वततिर लागे।

उत्तम वृक्षहरू, जातजातका फूलहरू र जातजातका फलहरूले शोभायमान भएको, हावा पनि शीतल भै मन्द मन्द चलिरहिएको, सुन्दर कमलले सुगन्धित भएको उद्यानका बीचमा एउटा बंगाला थियो। त्यस बंगालाभित्र खोपीको कोमल शय्यामा चन्द्रमाकी कला जस्ती प्रभावती सुतिरहेकी थिइन्। आफ्ना मनमा प्रद्युम्नसंग विवाह गर्ने अनेक कामकला-लाई चिन्तन गरी सुतिरहेकी प्रभावतीको कोठामै नारद पसे। नारदले भने "हे प्रभावती, सुनमा रत्न जडे जस्तो शोभा हुने तिमी जस्तै सुन्दर प्रद्युम्नलाई लिई आएं, यिनीसंग गान्धर्व विवाह गर।" नारदको यस्तो वचन सुनेर प्रद्युम्नको रूप-सौन्दर्यदेखि मोहित भई प्रभावतीले भनिन् "नारदजी, यस्ता कोमल अंग भएका सुकुमारलाई मेरा दाजु महेन्द्रदमनले पाए भने कांचै खानेछन्।" प्रभावतीको कुरा सुनी नारदले संझाए। "हे प्रभावती यस कुरामा सन्देह नगर। महेन्द्रदमनभन्दा पनि बलिया दानवहरूलाई अघि यिनै प्रद्युम्नले मारेथे भनें महेन्द्रदमनलाई के गन्दथे, अवश्य मार्नेछन्। तिम्रा ससुरा हुने श्रीकृष्ण पनि भोलि गरुडमा सवार भई यहां आउनेछन्। आफ्ना पिताको मद्दतद्वारा प्रद्युम्नले ठूलो लडाईं गरी यो देवकण्टक महेन्द्रदमनलाई मार्नेछन् र सूर्यकेतुकी पुत्री चन्द्रावती र तिमीलाई विवाह गर्नेछन्। तिमीहरू द्वारवतीपुरीमा गई पतिका साथमा देवताहरूले पनि दुर्लभ भएको सुखभोग गर्नेछौ।

बस, प्रेमी र प्रेमिकालाई त्यहीं छाडी नारद पनि सूर्य-केतुलाई खबर दिन महेन्द्रशिखरमा पुगे। नारद गएपछि प्रद्युम्नले सुन्दरी प्रभावतीलाई आफ्ना नगीचमा राख्दै भने "प्रभावती, नारदबाट तिम्रो बयान सुनेपछि तिम्रो सौन्दर्यमा मेरो मन धसियो र रातभर निद्रा परेन," यस्तै प्रेमालाप परस्परमा हुन लागे। त्यसपछि प्रभावतीले फूलको सुगन्धी मालालिई पतिभावले प्रद्युम्नका गलामा लगाई तीनपल्ट प्रद-क्षिणा गरी पाउकमलमा प्रणाम गरिन्। यस्ता रीतले गान्धर्व विवाह भएपछि अनेक तरहका प्रेमभाव गर्दै रात बिताए। चन्द्रास्त भई प्रातः काल भएपछि नारद पनि सूर्यकेतु राजालाई भरोसा दिई प्रद्युम्नकहां आइपुगे। प्रद्युम्नले नारदलाई भने "नारदजी, देवताहरूले पनि मार्न नसकिने यस्तो दुर्जेय महेन्द्र-दमनलाई कसरी मार्ने हो ?" नारले बताए "हे प्रद्युम्न, यो दैत्य जस्तोसुकै बलियो भए पनि अघि ब्रह्माका मुखबाट मैले यो दैत्य तिम्रा हातबाट मर्छ भनी सुनेको थिएं। यसकारण तिमी निर्धक्कसंग लडाईं गर, यो तिम्रा हातबाट मर्नेछ।" यस्तो नारदको वचनले प्रद्युम्नको सुन्याइं बढ्दै गयो। प्रभावती पनि आफ्ना पतिको जयका निमित्त मंगलकर्म गर्न लागिन्। "बाबु प्रद्युम्न, तिम्रा पिता श्री कृष्ण पनि शंख, चक्र, गदा, पद्म धारण गरी गरुडमा सवार भई पाल्नुहुनेछ।" यस्तो नारदको वचनले प्रद्युम्न झन् सुरिए।

लडाईंको श्रीगणेश भयो। प्रद्युम्न पनि पहिले नागह्रद थुनी रहने शंखासुरसंग लड्ने इच्छाले शंखालयमा पुगे। शंखासुर वाग्मतीका द्वारमा बसी वाग्मतीको जल छेकिरहेको थियो। त्यसलाई एक लात बजाए। शंखासुर शंखभित्रबाट भयानक शब्द गरी बाहिर निस्की प्रद्युम्नसंग लड्दै बक्यो "म देवताहरूले पनि लडाईंमा आंट गर्न नसकिनेसम्मको पराक्रमी छु। मलाई हेपी आउने तं को होस्" भनी अनेक शेखीका वचन बोली लड्न लाग्यो। प्रद्युम्नले शंखासुरका छातीमा घुंडा धसी मार्न लाग्दा मर्ने वेलामा ठूलो शब्दले करायो। त्यो शब्द सुनी पानीभित्र रहेको कच्छपासुर पर्वतभन्दा ठूलो शरीरले प्रद्युम्नका उपर चढाइ गर्न लाग्यो। त्यसका पछि सैन्य पनि अनेक शस्त्रास्त्र लिई आए। त्यस्तो हल्ला सबै ठाउंमा पुग्दा महेन्द्रदमन र सुप्रभाका अरू सबै वीर सैन्यहरू शस्त्रास्त्र लिई त्यसै ठाउंमा एकयूथ भए। त्यसपछि प्रद्युम्न पनि ती एकथूय भएका सैन्यले सहित भएको महेन्द्रदमन र कच्छपासुरलाई देखी युद्धयोग्य रथमा सवार भई लड्नलाई कसिए। त्यसै वेलामा महेन्द्रदमन अगाडि सरी सोधे "हे वीर तं को होस्, कसको छोरो होस् ? म जस्ता वीरले वाग्मती थुनी पालो राखेको शंखासुरलाई किन मारिस्, कच्छपासुरलाई किन चलाइस् ?" भनी हप्काए। प्रद्युम्नले जवाफ दिए "हे

दैत्य, तेरो मन्त्री शंखासुरलाई मारी कच्छपासुरलाई पनि मार्न इच्छा गर्ने र तंलाई पनि मार्न इच्छा गर्ने म श्री कृष्णको पुत्र हुं। मेरो नाम प्रद्युम्न भनी प्रसिद्ध छ। देवताहरूको जय र तिमीहरूको नाश गर्न आएको हुं।" प्रद्युम्नको कुतिलो कुरा सुनी राता राता आंखा गरी महेन्द्रदमन गर्ज्यो "हे प्रद्युम्न, जुन दिन तैले शंखलाई मारिस्, त्यस दिनदेखि तेराउपर ईबी लिएको थिएं . तर फेला परेको थिइनस्, आज फेला पारें। तं खास कृष्णको पुत्र होस् भने यो लडाईंबाट भाग्नेछैनस्। तंलाई यसै भूमिमा गिराई तेरो रगतले पृथ्वी रातो गराउनेछु।" प्रद्युम्नले पनि झन् तताए–"हे दैत्य, तं तीन लोकको कण्टक होस्। तंलाई मारी निर्विघ्नसंग चन्द्रावतीलाई विवाह गर्नेछु।" यसरी प्रद्युम्नले चन्द्रावतीको नाम उच्चारण गर्दा अत्यन्त रिसाई महेन्द्रदमन प्रद्युम्नसंग लड्न तयार भयो।

एकातिर एकला प्रद्युम्न, अर्कातिर दानवको फौज थियो। त्यसै बखत श्री कृष्ण पनि शंख, चक्र, गदा र पद्म धारणा गरी गरुडमा सवार भएर देवतागण साथमा लिई त्यहीं आइपुगे। प्रद्युम्नका सहायक हुन आएका देवगण देखी महेन्द्रदमन क्रोधले जाज्वल्यमान भई प्रद्युम्नलाई अनेक तरहका शस्त्रास्त्रले प्रहार गर्न लाग्यो। प्रद्युम्नले पनि आफ्नाउपर प्रहार गरेका शस्त्रास्त्रलाई आफ्ना शस्त्रास्त्रको वृष्टिले काटी खसाले। प्रद्युम्नले प्रहार गरेका शस्त्रास्त्र पनि महेन्द्रदमनले काटी खसाले। यसरी परस्पर जोडतोडसंग अन्धाधुन्ध युद्ध भयो। यसरी प्रद्युम्न र महेन्द्रदमनको परस्पर महायुद्ध हुँदा महेन्द्रदमन रिसाई प्रद्युम्नलाई अति भयानक नागास्त्रको प्रयोग गरे। त्यस शस्त्रको तेज सहन नसकी प्रद्युम्न पृथ्वीमा लडे। श्री कृष्णले आफ्नो पुत्र लडेको देखी गरुडलाई पठाए। गरुडले प्रद्युम्नलाई उठाई शीतल ठाउंमा लगेर आफ्नो पखटाले हम्की नागास्त्रको विष झारी चेतनायुक्त गराए। बिउंतेपछि कुन उपायले शत्रु मारौं भनी चिन्तित भएका प्रद्युम्नलाई नारदले संझाए "प्रद्युम्न, यसलाई अघि ब्रह्माबाट शस्त्रास्त्रले मर्नेछैनस् भनी वरदान भएको छ। त्यसकारण यसका शरीरमा बज्रसमानको मूठी प्रहार गरे मात्र यो मर्छ" नारदको यस्तो उपदेश सुनी प्रद्युम्नले आफ्नो शरीरभरको ताकत आफ्नो मूठीमा चढाई दांत कटकट गरेर महेन्द्रदमनको शिरमा प्रहार गरे। त्यस मूठीको वेदना सहन नसकी महेन्द्रदमनको प्राणपक्षी उड्यो र शरीर जरा काटेको वृक्ष झैं पृथ्वीमा ढल्यो। त्यस्तो अजेय दत्येन्द्र महेन्द्रदमन मृत्युपदमा पुगेको देखी सुप्रभा नगरीमा रहेका अरू दानवहरू हाहाहकार गर्दै पातालतिर भागे। त्यसपछि अप्सराहरू आई प्रद्युम्नका उपर जयजय शब्द र गानबजान गर्न लागे। इन्द्रादि देवताहरू पनि खुशी भई प्रद्युम्नका अगाडि आई प्रद्युम्नको प्रशंसा गर्न लागे। यस उत्सवमा भएको गानाबजाना सुनी वाग्मती पनि सुन्दर स्त्रीको मूर्ति धारण गरी पानीबाट बाहिर निस्की त्यही उत्सवमा गएर श्रीकृष्ण र प्रद्युम्नको स्तुति गर्न लागिन्। श्रीकृष्णले तिमी को होऊ भनी सोद्धा वाग्मतीले भनिन्— "भगवान्, म वाग्मती हुँ, मलाई कच्छपासुरले सेतुबन्ध गरी छेकिरहेछ। त्यसलाई मारी मेरो जाने बाटो खुलाइदिनुहोस्। प्रभु, मलाई गंगासंग भेट गर्न बहुतै धोको छ।" यस्तो वाग्मतीको विन्ति श्रीकृष्णले मन्जूर गर्नुभयो।

अब बाँकी रह्यो वाग्मतीको बाटो खुला गर्ने काम। श्रीकृष्णले चक्रद्वारा वाग्मतीमा बांधिराखेको सेतु काट्दा कच्छपासुर बहुतै कुपित भई दायां हातमा दोलागिरि पर्वत र बायां हातमा हेमगिरि पर्वत लिई फेरि थुन्न आंटेको देखी श्री कृष्णले त्यस दैत्यले हातमा लिएको पर्वतका उपर गई दोलागिरिमा कीलेश्वर नामक शिवलिंग र हेमगिरिमा हेमशृंगेश्वर नामक शिवलिंग स्थापना गर्नुभयो। शिवलिंगको बोझाले भारी भई दैत्यका हातबाट ती दुवै पर्वत बीच बाटैमा खसी पृथिवीमा अडिए। फेरि उठाउन कच्छपासुरले भरसगदूर प्रयत्न गर्दा पनि केही नलागी हार खायो। यसरी कच्छपासुरको दर्पभंग गर्न श्रीकृष्णले स्थापना गर्नुभएको हुनाले चैत्र कृष्ण चतुर्दशीका दिन कीलेश्वरको भक्तिभावपूर्वक जसले दर्शन गर्छ, त्यो अन्त्यमा कैलाशधाम पुग्छ। फागुन कृष्ण चतुर्दशी शिवरात्रीका दिन हेमशृंगेश्वरमा दीपमालिका गर्नाले अक्षय कैलाशवास पाइन्छ। मनोरथ पूर्ण हुन्छ। ती दुई शिवलिंगको यस्तो महात्म्य भयो।

त्यसपछि कच्छपासुरले पर्वत उठाउन नसक्दा रिसले मुरमुरिई प्रद्युम्नसंग लड्न आयो। परस्पर महायुद्ध गर्दा पनि त्यस कच्छपासुरको मृत्यु भएन। प्रद्युम्नले हार खान लाग्दा नारदले संझाए "हे प्रद्युम्न, यस दैत्यका पेटमा एक रत्न छ, त्यो रत्न यसको पेट चिरी झिकेपछि मात्र यो दानव मर्छ"। अनि प्रद्युम्नले त्यस दैत्यलाई बलपूर्वक पछारी खड्गले पेट चिरी रत्न झिक्दा पनि उफ्री लडाईं गर्न आयो। अनेक शस्त्रास्त्र प्रहार गर्दा पनि त्यसको मृत्यु भएन र फेरि नारद आई संझाए। "हे प्रद्युम्न, यो दैत्य कछुवाको अंश हुनाले पानीमा बलियो हुन्छ। यसकारण यसलाई पानी नभएको ठाउंमा लगी मार्नुहोस्" यस्तो नारदको उपदेश पाउंदा गरुडले आफ्ना पखेटाका जोडले वाग्मतीको पानी हटाई स्थल बनाइदिए। त्यसै मौकामा आफ्ना पितासंग चक्र लिई प्रद्युम्नले कच्छपासुरको शिर छेदन गरे। अनि इन्द्रादि देवता, ऋषिमुनि, अप्सरा आदि सबै आई श्रीकृष्ण र प्रद्युम्नउपर स्तुतिपूर्वक पुष्पवृष्टि गरे। त्यसपछि प्रद्युम्नले आफ्ना पिता र दलबलसहित सुप्रभामा गई प्रभा-

वतीका साथ एक दिन विश्राम गरे। उता नारदमुनि सूर्यकेतु राजाका दरवारमा पुग्दा राजाले संमानपूर्वक भने "नारदजी' संसारमा असल काम विष्णुको सेवा गर्नु हो। त्यसैले शेषशायी विष्णुको मूर्ति बनाउन लागिरहेछु"। नारदले भने "महाराज, तपाईं धन्य हुनुहुन्छ। श्रीकृष्ण भगवान् आफ्ना छोरा प्रद्युम्नलाई लिई आउनुभएको छ। सैन्यसहित शंखासुर, महेन्द्रदमन, कच्छपासुर दैत्यहरूलाई प्रद्युम्नद्वारा वध गराई अहिले सुप्रभानगरीमा बस्नुभएको छ। तपाईंको विष्णुमा ठूलो भक्ति रहेछ। भोलिसंम पनि श्रीकृष्णको दर्शन नगरी धैर्य गर्न सक्नुहुन्न भने विष्णुमतीको उत्पत्तिस्थाननिकट गई शेषशायी विष्णुको मूर्ति स्थापना गर्नुहोस्। भोलि प्रातः कालमा श्रीकृष्णको दर्शन गर्न जाउंला। नारदको यस्तो वचन सुनी उनका आज्ञानुसार विष्णुमतीको उत्पत्ति स्थानको सन्निधानमा गई शेषशायी नारायणको स्थापना गरे। त्यहां गई शेषशायी भगवान्को जसले दर्शन गर्ला, त्यसको वैकुण्ठवास होला भन्ने महात्म्य पनि भयो।

भोलिपल्ट प्रातःकाल भए पछि राजा सूर्यकेतु श्रीकृष्णको दर्शन गर्न भनी सुप्रभामा गए। त्यहां श्रीकृष्णको अनेक स्तुति गरी दण्डवत् गरे। राजा सूर्यकेतुको भक्तिदेखि खुशी भई श्री कृष्णले वर माग्ने निगाह गर्नुभयो। सूर्यकेतुले विन्ति गरे "प्रभु, हजुर मदेखि प्रसन्न हुनुहुन्छ भने मेरा साथमा मृगेन्द्रशिखर पाल्नुहोस्। त्यहां हजुरका पुत्र प्रद्युम्नसंग मेरी पुत्री चन्द्रावतीको विवाह गर्न पाऊ।" राजा सूर्यकेतुको विन्ति सकार गरी श्रीकृष्ण पुत्रसहित भई गरुडमा चढी पशुपतिनाथको स्थानमा जानुभयो। त्यहां पुगेपछि वाग्मतीमा स्नान गरी सन्ध्या तर्पण आदि नित्यकर्म समाप्त गरेर वत्सलादेवी र पशुपतिनाथको दर्शन गर्नुभयो। अनेक पवित्र पूजासामाद्वारा पूजा, प्रदक्षिणा, स्तुति आदि गरी दक्षिणद्वारमा पुगेर जप र ध्यान गर्नुभयो। श्रीकृष्ण पशुपतिमा आउनुभयो भन्ने सुनी मुनिहरूमा उत्तम ने नामक मुनि र दोलागिरि पर्वत आदि आश्रममा रहेका शक्तिवान् मुनिहरू पनि श्रीकृष्णको दर्शन गर्ने इच्छाले पशुपतिको स्थानमा पुगे। उहांपछि श्रीकृष्णलाई श्रीपशुपतिनाथका स्थानमा देखी संपूर्ण मुख्य मुनिहरूमा मुख्य भएका ने मुनिले आफ्ना दुवै हात उठाई सम्पूर्ण मुनिहरूलाई सुनाए "मुनिजनहो, आज अपूर्व उत्तम दर्शन पाइयो। किनभने एकै रूप भएका हरिहरको एकै ठाउंमा दर्शन पायौं। जसले शिव र विष्णुको भेद गर्छ, त्यो वेदविरोधी हो, तत्त्व नजान्ने हो। आज एकै शरीर भएका शिवकेशवको एकै ठाउंमा दर्शन पायौं भने हामी बहुत कृतार्थ भयौं।" भक्तिपूर्वक ने मुनिले गरेको स्तुति सुनी श्रीपशुपतिनाथ प्रकट हुनुभयो र निगाह गर्नुभयो "हे ने मुनि, तिमीदेखि म प्रसन्न भएं। यस क्षेत्रमा म मृगरूप भई जहां जहाँ खाएको, पिएको, हिंडेको घुमेको छु त्यहां पवित्र तीर्थ छन्। त्यहाँ अघि वासुकिले तप गरेको हुनाले वासुकिक्षेत्र यसै वनमा छ। श्लेष्मान्तक नागले तप गरेको हुनाले यस वनको नाम श्लेष्मान्तक भयो। अबदेखि तिमी यहां भएका तीर्थक्षेत्रको रक्षा गरी तप गरेर बस। तिमीले पालना गरेको हुनाले अबदेखि हिमालय पर्वतको सन्निधानमा रहेको यस देशको नाम नेपाल भनी प्रसिद्ध हुनेछ।" श्री पशुपतिबाट ने मुनिलाई यस्तो वरदान बक्सियो। ने मुनिले पनि श्रीपशुपतिनाथको वरमुताबिक यस देशको रक्षा गरे। त्यस समयदेखि यसको नाम नेपाल भनी प्रसिद्ध भयो।

त्यसपछि इन्द्रादि देवता, नारदमुनि र प्रद्युम्नले सहित भई श्रीकृष्ण श्रीपशुपतिनाथसंग बिदा हुनुभयो। अनि गुह्येश्वरीमा गई दर्शन गर्नुभयो र गोकर्णेश्वरमा गई दर्शन गरी त्यहांबाट मृगेन्द्रशिखरमा जानुभयो। अनि वाग्मती प्रकट भएका स्थानमा गई स्नान दान गरी सूर्यकेतु राजाका दरवारमा जानुभयो। सूर्यकेतु राजाले नारदले बताएका विधिले आफ्नी कन्या चन्द्रावती प्रद्युम्नलाई दिई अनेक तरहका दिव्य वस्त्र, सुगन्धी द्रव्य, पुष्पमाला, रत्नमाला, सुवर्णाभरण आदिले प्रद्युम्नको र श्री कृष्णको सत्कार गरे। अप्सरा, देवता र गन्धर्वहरूको गान, बजान र नाच आदि उत्सव भयो। त्यहांपछि श्रीकृष्णले प्रभावती र चन्द्रावती दुवै बुहारीसहित भएका प्रद्युम्नलाई देखी अत्यन्त हर्षित भई द्वारकातर्फ जाने इच्छा गर्नुभयो। श्रीकृष्ण जान लाग्नुभएको देखी इन्द्रादि देवता, मुनिगण, अप्सरागण र सूर्यकेतु राजा पनि श्रीकृष्णका समीपमा आई स्तुति गर्न लागे। श्रीकृष्णले पनि आफ्ना अंगमा हरिचन्दन लेपन गरी, दिव्य वस्त्र धारण गरी, प्रद्युम्नलाई साथमा लिई, गरुडमा सवार भई बुहारी प्रभावती र चन्द्रावतीलाई सूर्यकेतु राजाका साथमा रथमा चढ्न लगाई त्यहांबाट प्रस्थान गरे। श्रीकृष्णले प्रद्युम्नलाई भने "बाबु, यो नेपालक्षेत्र अत्युत्तम छ। यहां धेरै तीर्थहरू, पीठहरू, देवताहरू र नदीहरू छन्। यी सबैमा स्नान, दर्शन गर्नुपर्छ।" यस्तो महात्म्य बताई आकाश मार्गले जानुभयो। देवताहरू पनि श्रीकृष्णका पछि लागे।

त्यसपछि प्रद्युम्नलाई सबै क्षेत्र देखाउनुभयो। "बाबु प्रद्युम्न, यी श्री महादेवका मुखारविन्दबाट निस्केकी वाग्मती नदी हुन्। शिखरनारायण, इन्द्राणी नदीका तीरमा रहेका इन्द्रेश्वर, दोलागिरि पर्वतमा रहेका चम्पकनारायण, कर्कोटक

ह्रद, वाग्मती र मणिमतीको संगम शंखमूलतीर्थ, त्यही संगमबाट प्रकट भएको रुद्रधारातीर्थ, वीरभद्रा, तमसा, पातालगंगा नदीहरू, चंपा र वीरभद्रासंगममा हनूमदीश्वर, वाल्मीकीश्वर, तिलमाधव आदि देवताहरू हुन् । वाग्मती र मणिमतीका बीचको भूमि अति पुण्यदायक छ । यी वाग्मती नदीमा सहस्र तीर्थ छन् । वाग्मती र विष्णुमतीका बीचको भूमि सिद्धभूमि हो । यी विष्णुमती नदी हुन् । यी रुद्रमती नदी हुन् । यी विष्णुमतीका तीरमा रहेका शिवलिंग टंकेश्वर हुन् । यो वाग्मती र विश्णुमतीको संगम हो । यहां पचलिंगेश्वर महादेव छन् । यिनै महादेव हुनाले यो ठाउं पंचलिंगतीर्थ भनी प्रख्यात छ । यो वाग्मती र विष्णुमतीको संगममा अधि सत्यलाई मारेको हो । यस स्थानमा सर्वौषधि भएको पर्वत छ । त्यहीं गुफा छ । त्यस गुफाभित्र नारायण रहेका छन् । वाग्मती जाने दक्षिणद्वारको त्यो कूर्मपर्वत हो । त्यस पर्वतका पश्चिम तटमा ठूलो शिलारूप गणेश छन् । त्यो मीनाचल नामले प्रसिद्ध भएको ह्रद हो । चन्दनगिरिका नजीकको त्यो उलूकतीर्थ हो । बाबु, यी क्षेत्रका तीर्थले जति पुण्य दिन सक्दछन् त्यति पुण्य नैमिषारण्य, पुष्कर, कुरुक्षेत्र इत्यादि तीर्थका स्नान, दान, ध्यान आदिले पनि दिन सक्तैनन् । यो नेपाल क्षेत्र अत्युत्तम छ । सबैले यी तीर्थ पाइने होइनन् ।" श्री कृष्णले इत्यादि महात्म्य आफ्ना छोरालाई बताउंदै ती तीर्थहरूमा स्नान, दर्शन, ध्यान गर्दै आए । यहां म पनि शिवलिंग स्थापना गर्छु भनी गोपालेश्वर शिवलिंगको स्थापना गरी शिखरनारायणको पूजा गरे । अधि सूर्यकेतु राजालाई जिती श्वेतकापुरीमा बसेका हंसध्वज राजाकहां गए । श्रीकृष्णलाई देख्ने बित्तिकै हंसध्वज राजाले श्रीकृष्णको सत्कार गरी स्तुति गरे । "महाराज हंसध्वज, सूर्यकेतु राजाको राज्य अधि तिमीले हरेर लिएको रहेछ, त्यो राज्य सूर्यकेतुलाई फिर्ता देऊ ।" श्रीकृष्णको आज्ञानुसारिक हंसध्वज राजाले राज्य फर्काइदिए र श्रीकृष्णको स्तुति पनि गरे । "हे हंसध्वज, मेरो वचन मानी राजा सूर्यकेतुलाई राज्य दिएको हुनाले म तिमीदेखि साह्रै खुशी भएं । यस लोकमा सुखले दिन काटी परलोकमा पनि उत्तम गति पाउनेछौ ।" श्रीकृष्णले यस्तो वरदान दिए । हंसध्वज राजाले पनि श्रीकृष्णलाई साष्टांग दण्डवत् गरी पूजा गरे । फेरि प्रद्युम्नको पूजा गरी प्रभावती र चन्द्रावतीलाई अनेक तरहका सुवर्ण, रत्न आदिका गहना पोशाक दिए । राजा सूर्यकेतु पनि हंसध्वजबाट अधि हरिएको राज्य पाई प्रसन्न भए । त्यसपछि श्रीकृष्ण पनि हंसध्वज र सूर्यकेतुबाट बिदा भई आफ्ना छोरा र बुहारीहरूले सहित भई द्वारकापुरीतिर लागे ।

बज्रयोगिनीको कथा

पूर्वकालमा ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरले मणिमय पर्वतमा गरेका तपस्याले प्रसन्न भई योगनिद्रास्वरूप बज्रयोगिनी सोही पर्वतमा विराजमान हुनुभयो । केही कालमा कलिंगदेशका राजा देवीदासले नारदमुनिका मुखबाट योगेश्वरीको महिमा सुनी ठूलो भक्ति मनमा लिई दर्शन गर्नाका अभिलाषाले आफ्ना पुत्रलाई राज्यमा राखी महामायालाई आफ्नो शरण संझी बडो कष्टले नेपाल क्षेत्रमा आए । योगगंगातीर्थमा स्नान गरी गणेशादि देवताको पूजा आदि गरे । संसारको भोग छोडी महामन्त्र जपी तप गर्दा जपको संख्या १००००० पुगेपछि परमेश्वरी प्रसन्न हुनुभयो र शिवशक्तिश्वरूप धारण गरी कार्तिक कृष्ण नवमीका दिन दर्शन दिनुभयो । "हे राजन्, तिम्रो तपले म प्रसन्न भएँ । यही देहसित मुक्त भयौ । अब उमामहेश्वरको लोकमा जाऊ । अबउप्रान्त यस स्थानमा जसले जप गर्ला त्यसले चांडै सिद्धि पाउला । यहां थोरै धर्म गरे पनि धेरै धर्म पाउला । देहान्तमा परमपद पनि पाउला" । भनी ईश्वरी अन्तर्धान हुनुभयो । त्यसै बखतमा देवलोकबाट सूर्य झैं चहकिलो विमान आयो । राजा पनि त्यस विमानमा चढी यसै शरीरले उमामहेश्वरको लोकमा गए । यसैकारण बज्रयोगिनीमा जप गर्न कठिन छ । तर, कठिन भए पनि बज्रयोगनीलाई मानी तप गर्न सक्यो भने चांडै सिद्धि हुन्छ । योगेश्वर पनि शिवशक्तिस्वरूप भई त्यहीं विराजमान हुनुभएको छ ।

ने मुनिको कथा

अधि कुनै कालमा मरीचिका पुत्र ने मुनिले पनि योगेश्वरीको महिमा सुनी मणिचूडपर्वतमा गई १२ वर्षसम्म शैलकोष्ठ (गुफा) मा रही तप गरे । तपबाट श्री बज्रयोगिनी प्रादुर्भाव भई निगाह गर्नुभयो । "हे ने मुनि, तिम्रा तपस्याले म प्रसन्न भएं । अबउप्रान्त सिद्धहरूका मध्यमा तिमी जस्तो सिद्ध अर्को कुनै हुनेछैन । तिम्रो कीर्ति आजदेखि प्रलयपर्यन्त रहनेछ । यस देशको पालना राम्रा तरहले गर्नेछौं । तिम्रो नामाक्षरले यस देशको नाम नेपाल भनी प्रलयकालपर्यन्त रहनेछ । अन्त्यमा तिमी सायुज्यमुक्ति पाउनेछौ । हे पुत्र, तिमीले यस क्षेत्रमा बसी श्री पशुपतिनाथको पूजा गर्नू । यो नेपालक्षेत्र कस्तो छ भने त्रैलोक्यमा भुक्तिमुक्ति दिनामा सर्वश्रेष्ठ छ । केही कालपछि यो देश ह्रद हुनेछ । " यस्तो ईश्वरीबाट वरदान पाएपछि ने मुनिले आफ्ना मनमा विचार गरे र अब यस देशको पालना कस्ता नीतिले गरूं भनी धर्मराजकहां गई सोधे "हे धर्मराज, यस कलियुगमा मनुष्यहरू बल, बुद्धि र पराक्रममा कमजोर गति भएका हुनेछन् । यसकारण यिनीहरूको सदा योगक्षेम गर्नालाई नीतिको प्रवर्तन नगराई हुंदैन । अब कस्ता तरहको व्यवस्था बांधे जगत्को कल्याण

होला।" धर्मराजले उपदेश गरे "हे ने मुनि, सम्पूर्णको कल्याण हुने स्थिति गर्दा पहिले सत्य शौचमा रहनू। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य छोड्नू। वेदोक्त नियममा रहनू। इन्द्रियलाई जित्नू। यस्तो नियममा रही राजाका अदबमा बस्नू। आफूले गरेको काम न्यायले गरें कि अन्यायले गरें भनी मनले छुट्टचाउनू। यस्ता रीतिले जो रहन्छ त्यसलाई कहीं पनि भय हुंदैन। यस्ता पुरुषका शरीरमा म आफैं आई रक्षा गर्दछु। हे ने मुनि, यस्ता रीतले मन शुद्ध भएका जनलाई कदाचित् पनि दुःख हुंदैन। यस लोकमा सुखपूर्वक धेरै कालसम्म जिएर अन्त्यकालमा मुक्ति पद पाउंदछ। मैले बताएका धर्मको उल्टो जसले गर्दछ त्यसले उल्टै फल पाउंदछ।" यस्ता तरहका अनेक नीति धर्मराजले बताएको सुनी ने मुनि पनि आफ्ना आश्रममा गए। धर्मराजका वचनअनुसार धर्मको प्रवर्तन गरी श्री पशुपतिक्षेत्रको पालना गरी धर्मशास्त्रअनुसार प्रजालाई व्रत नियममा राखी ने मुनिले नेपालको पालना गरे। त्यस वेलादेखि नेपाल भनी प्रसिद्ध भयो। यस कारण ने मुनिको अनुग्रह नभई पशुपतिनाथका ज्योतिस्वरूपको दर्शन पाइंदैन। नेपालका गुरु ने मुनि हुन्। यिनको पहिलेको आश्रम दुम्जा हो।

नेपालको वर्णन

श्री पशुपतिनाथ र श्रीबज्रयोगिनीबाट अबदेखि यस क्षेत्रको तिमीले पालना गर्नू, तिमीले पालना गरिने हुनाले यस क्षेत्रको नाम नेपाल हुनेछ भन्ने ने मुनिले वरदान पाएको हुनाले यस देशको नाम नेपाल प्रसिद्ध भयो। पश्चिममा गण्डकी, पूर्वमा कौशिकी, उत्तरमा नीलकण्ठ, दक्षिणमा नटेश्वर यस बीचको ठाउं नेपाल नाउं भएको अति पुण्यमय देवक्षेत्र हो। नेपाल भन्ने यो नाम मात्र पनि जसले ज्ञानपूर्वक होस् अथवा अज्ञानपूर्वक होस् उच्चारण गर्दछ त्यो दिनदिनको पापदेखि छुट्दछ। फेरि त्यसले यसै देशमा जन्म लिन पाउंदछ भन्ने कुरा हिमवत्खण्डको ७० अध्यायमा लेखिएको छ।

गण्डकी कौशिकी चैव तयोर्मध्ये वनस्थलम्।
नीलकण्ठनटेशौ च तयोर्मध्ये तथाविधम्।
नेपाल इति विख्यातं देवक्षेत्रं सुखप्रदम्।
नेपाल इति यो ब्रूयाज्ज्ञानतोज्ञानतोपि वा।
नित्यं कृतंनसो मुक्तस्तत्रैव जायते पुनः।

तन्त्रमा धनेश्वरदेखि योगेश्वरसम्मको स्थान साधकहरूलाई सिद्धि दिने नेपाल क्षेत्र हो भन्ने कुरा पनि लेखिएको छ।

धनेश्वरं समारभ्य योगेशान्तं महेश्वरि।
नेपालदेशो देवेशि साधकानां सुसिद्धिदः।

सत्ययुगमा सत्यवती पुरी भनी प्रसिद्ध थियो, त्रेतायुगमा तपोवन भनी प्रसिद्ध थियो, द्वापरयुगमा मुक्तिसोपान भनी प्रसिद्ध थियो, कलियुगमा नेपाल भनी प्रसिद्ध छ भन्ने कुरा पनि हिमवत्खण्डको ७२ अध्यायमा लेखिएको छ।

कृते सत्यवती यत्र त्रेतायां तु तपोवनम्।
द्वापरे मुक्तिसोपानं कलौ नेपालिका पुरी।

विरूपाक्षको कथा

कुनै कालमा अन्तर्वेदी नगरमा एक श्रोत्रिय धर्म शर्मा नाम गरेका ब्राह्मण थिए। ती उत्तम ब्राह्मण भए तापनि तिनका पुत्र आफ्ना पूर्वजन्मका असत्कर्मका विपाकले असत्कर्ममा प्रीति गरी अगम्यागमन, सुरापान, वेश्यागमन, द्यूतकर्म आदि पापले अनेक तरहका व्रणरोगले विरूप भइरहेका थिए। त्यस्तो अवस्था देखी बन्धुवर्ग र सुहृद्हरूले विरूपाक्ष भन्ने नाम राखी निन्दा गर्न लागे। त्यसरी गरेको निन्दा सहन नसकी उनी आफ्नो घर छोडी देशदेशमा घुम्दै जांदा एक दिन कौशिकी नदीमा पुगे। व्रणरोगका प्रभावले पीडित भई पाप शान्ति गरूं भनी स्नान गर्दा पनि पीडा शान्त भएन र कष्ट सही विलाप गर्न लागे। त्यसै बखतमा ने मुनिले विरूपाक्षलाई देखी बाघ हात्ती लाग्ने यस्तो घोर जंगलमा यो रोगी कहांबाट आइपुग्यो भन्ने विचार गरी नगीचमा गई सोधे "तिमी को होऊ, किन यस्तो घोर जंगलमा आइपुग्यौ ?" "हे मुनीश्वर, म धर्म शर्माको पुत्र हुं। अनेक कुकर्म गरेको हुनाले त्यसै कुकर्मले गर्दा यस्तो फल पाएं। अब म कहां जाऊं, के गरूँ" भनी विरूपाक्षले ने मुनिका चरणकमलमा साष्टांग दण्डवत् गरे। ने मुनिले विरूपाक्षको दुःखमा दया गरी उपदेश गरे "हे विरूपाक्ष, मैले पालना गरेको यस देशमा कोटियौं तीर्थहरू छन्। देवगन्धर्वहरूले पूजित भएका चतुःषष्ठि शिवलिंग छन्। पाप नाश गर्ने प्रसिद्ध नदीहरू छन्। यी सम्पूर्ण तीर्थमा स्नान गरी शिवलिंगका पूजा गर, तिम्रो सबै रोग नष्ट हुनेछ।" विरूपाक्षले फेरि सोधे "कहां कहां स्नान गर्नुपर्दछ र कहां कहां पूजा गर्नुपर्दछ ? यस यात्राको अनुक्रम कस्तो छ?" विरूपाक्षदेखि प्रसन्न भएका मुनिले विधि बताए। "हे विरूपाक्ष, तीर्थ गर्न जांदा कसैसंग नबोल्नू। मनलाई आफ्नो अधीनमा राखी तीर्थमा स्नान र पूजा गर्नू। सकल पापरोग छुटी कैलाशवास पाउनेछौ।" भनी अघि तीर्थ गरी पाप छुटी उत्तम गति पाएका व्यक्तिहरूको इतिहास सुनाउनाका साथै विरूपाक्षलाई तीर्थयात्राको विधि पनि बताए।

त्यसपछि ने मुनिका उपदेशले नेपालक्षेत्रका तीर्थहरू विधिपूर्वक घुम्दै जांदा विरूपाक्षका शरीरको व्रणरोग शान्त हुंदै गयो। तर केही रोग भने बांकी नै रह्यो। फेरि मणिचूड-पर्वतमा गई ने मुनिको दर्शन गरे। केही रोग बांकी भएका रूपाक्षलाई देखी ने मुनिले संझाए "हे विरूपाक्ष, तिमी यहां बसेर देवीको तपस्या गर। यो बांकी रहेको रोग पनि छुट्नेछ।" ने मुनिको यस्तो उपदेश सुनी विरूपाक्षले त्यहीं बसी धेरै काल-सम्म तपस्या गरे। उनको तपस्याबाट देवी प्रसन्न हुनुभयो। "हे विरूपाक्ष, तिम्रा तपस्याले म प्रसन्न भएं। अब यो तिम्रो व्रणरोग निःशेष हुनेछ। तिमी सिद्ध पनि भए।" यस्तो विरूपाक्षलाई वरदान दिई देवी अन्तर्ध्यान हुनुभयो। विरूपाक्षले सबै तीर्थमा स्नान र मणिचूडमा तपस्या गरी देवीबाट वरदान पाएर सिद्ध भई अद्यापि यसै तीर्थमा छन् भन्ने प्रसिद्ध छ। यो कथा हिमवत्खण्डको ८८,१९१ अध्यायमा छ।

बुद्धावतारको कथा

राजा बलिको हुकुमअनुसार दैत्यहरूले देवताहरूलाई जिती स्वर्गको राज्य पाउनाका निमित्त हिमालयको उत्तर ज्ञानतीर्थ भन्ने स्थानमा गई शुक्राचार्यबाट संकल्प गराई दिव्य हजार वर्षसम्म विष्णुको तपस्या गरे। "दैत्यहरूको उद्धारका निमित्त शान्तिमार्गको ज्ञानोपदेशका साथै राज्यको लोभ त्याग गराई उद्धार गर। देवतालाई पनि दत्यहरूले जिती आफ्नो राज्य लिनन् भन्ने भय छुटाऊ" यस्तो महादेवको आज्ञानुसार विष्णुले राजा शुद्धोदनकी रानीं मायादेवीका गर्भबाट कलियुगको अन्त्यमा असल ग्रहयोग पारी बुध वार र श्रवण नक्षत्र योग भएको माघ शुक्ल चतुर्थीका दिन पैदा भई बुद्ध अवतार लिनुभयो। जन्म भएको दिनमा भगवान्को बुद्ध अवतार भएको देखी ब्रह्मादि देवताहरूले स्वर्गबाट आई बडो उत्सव मनाए। ती बालक शुक्ल पक्षका चन्द्रमा झैं बराबर बढे। तीन वर्षको उमेरमा चूडा र सात वर्षको उमेरमा उपनयन कर्म भयो। उनलाई ब्रह्माले दण्ड, शिवले भिक्षापात्र, गुरुले कषायवस्त्र र इन्द्रले छत्र दिए। अरू देवताहरू पनि आई चमरपंखा हंकी सेवा गर्न लागे।

त्यसपछि बुद्धधर्म लिएर बुद्धमार्गी शिष्यगणले युक्त भई पिण्डपात्र, दण्ड, चक्र, छत्रहरू लिई ज्ञानतीर्थमा तपस्या गर्न लागेका दानवहरूका अगाडि गई भने "हे दैत्य हो, तिमीहरूले हजार वर्षसम्म उग्र तप गर्नाले म प्रसन्न भएं। इच्छा लागेको वर माग।" यस्तो भगवान् बुद्धको आज्ञा सुनी दैत्यहरूले पनि स्तुति गरी "हामीलाई त्रैलोक्य मंथन गर्न सक्ने सामर्थ्य बक्सियोस्। हामीलाई स्वर्गका राज्यको ठूलो इच्छा छ। सो पूर्ण होओस्" भनी वर मागे। दैत्यहरूको यस्तो वचन सुनी लोकको रक्षाका निमित्त खूब विचार गरी मुसुक्क हांसी आफ्ना मायाले मोह गराउने गरी बुद्धले उपदेश गरे। "हे तपस्वी हो, तिमीहरूको मनोरथ सुन्दा मलाई साह्रै आश्चर्य लाग्यो। तिमीहरू यति ठूला तपस्वी भएर पनि अदना मानिस झैं मोह भयौ। ज्ञानवृद्धिको मार्गमा नलागेर नानाप्रकारको परपीडा गर्नुपर्ने हिंसामय राज्यको लोभ गरयौ। राज्यबाट परात्मालाई पीडा, परधनको लोभ, दुर्बलको हिंसा, आफ्ना शरीरको पुष्टि, नरकको दुःखसिबाय सुखको लेश मात्र पनि हुंदैन। अहिंसाबराबरको परमव्रत, परमसुख, परमधर्म र परमपुण्य अर्को कुनै छैन। हिंसा जस्तो वेदना, पाप, आयुनाशक, दुःखकारी र यश, धन, शरीरहरूको नाशक अर्को कुनै छैन। त्यस कारण हिंसामय राज्यमा मन डुलाई यस्तो दुर्लभ र अमूल्य आत्मालाई व्यर्थ नफाल। यो दुःखमय संसार अज्ञानमूलक छ। प्रकाशबाट अन्धकारको नाश भए झैं ज्ञानबाट संसारको अज्ञान नाश हुन्छ। तसर्थ नानाप्रकारको सांसारिक दुःखको घर भएको राज्यको तृष्णा छोड र शान्ति गर्ने ज्ञानमार्ग-मा प्रवृत्त भई आफ्ना आत्माको उद्धार गर।" यस्तो भगवान् बुद्धको उपदेश सुन्दा अन्धकारले व्याप्त गरेका दैत्यहरूका हृदयमा ज्ञान–सूर्यको प्रकाश फैलिई बुद्धको स्तुति गरे। अनि देवताहरूको राज्य लिने इच्छा छाडी पातालमा गई दैत्यहरूले खुशीराजीसंग वास गरे। देवताहरू पनि भगवान् बुद्धको अनुग्रहले निर्भय भई जातिस्मरण तीर्थमा आई बुद्धको स्तुति र नमस्कार गरी खुशी भई आआफ्ना लोकमा गए। यस जातिस्मरणतीर्थमा स्नान गर्नाले मनुष्य, पशु, पक्षी सबलाई पूर्वजन्मको स्मरण हुन्छ। यसकारण सो तीर्थ अति पुण्यदायी भनी प्रसिद्ध भयो। यो बुद्धावतारको कथा हिमवत्खण्डको ६४ अध्यायमा छ।

गुणाढ्यले गरेको भृङ्गीश्वरको स्थापना

एक दिन अति रमणीय कैलाश पर्वतमा एकान्त पारी पार्वतीले शिवसंग भनिन् "हे ईश्वर, मलाई कसैले पनि नसुनेको विचित्र कथा सुन्ने इच्छा छ। त्यो इच्छा हजुरबाट पूरा गरिबक्से बढिया हुने थियो।" भनी महादेवसंग विन्ति गर्दा महादेवबाट नन्दीलाई ढोकामा पालो बस्नू, कसैलाई पनि भित्र आउन नदिन् भनी खटाई अपूर्व कथा सुनाउन लागे। त्यो खबर पाई भृङ्गीले यस मौकामा अपूर्व कथा सुन्नैपर्छ भन्ने विचार गरी भ्रमरको रूप लिएर ढोकाको चौकीबाट भित्र पसी एक कुनामा बसेर सुन्न लागे। यसरी दिनदिनै महादेवले पार्वतीलाई बताएको सबै कथा सुनेर आफ्नी स्त्री विजया नाउंकी पार्वतीकी संगिनीलाई सुनाउने गर्दथे। एक दिन

पार्वतीले आफ्ना सखीहरू सबै जम्मा गरी तिमीहरूले कहिल्यै नसुनेको कथा भन्छु, सुन भनी सोही कथा सुनाउन लागिन्। विजयाले यो कथा अपूर्व होइन, मैले पनि जानेकी छु भनी विन्ति गरिन्। पार्वतीले महादेवसंग "प्रभु, हजुरले त कसैले पनि नसुनेको कथा भनी मलाई छकाइबक्सिएछ। त्यो कथा त मेरी सखी विजयाले पनि जानेकी रहिछ।" भनी विन्ति चढाउंदा महादेवले ध्यानदृष्टिले विचार गरे। भृङ्गीले भ्रमस्वरूप लिई छलसंग सुन्न आएको थाहा पाएर रिसाई भृङ्गीलाई डाके। अनि "तैंले मेरा वचनको अपमान गरेको हुनाले मनुष्यलोकमा जा" भन्ने सराप दिए। अनि भृङ्गीले "अजान सेवकको बुद्धि पुगेन, क्षमा रहोस्" भनी धेरै प्रार्थना गरे। "मेरो वाक्य अन्यथा हुन सक्तैन। पृथ्वीमा विद्वान् धर्मात्मा ब्राह्मण भई नौ लाख प्रमाण भएको कथा बनाई परम दुर्लभ क्षेत्रमा शिवलिंग स्थापना गरेपछि सरापबाट मुक्त भई तं फेरि मेरो कैलाशमा आउन पाउलास्।" भनी शिवले सुनाए।

त्यसपछि भृङ्गी कैलाशबाट पतन भई मर्त्यलोकमा आए र मथुरामा विष्णुदत्त नामक ब्राह्मणका पुत्र गुणाढ्य भन्ने नाम लिई जन्मे। ती गुणाढ्य संपूर्ण शास्त्र पढी ठूलो विद्वान् भई बाबुका शेषपछि उज्जयिनी नगरीका राजा मदनको दरवार-मा पुगे। सर्ववर्मा नामक राजपण्डितले जांच्दा असल पण्डित ठहरी ती राजाका दरवारिया पण्डित बने। ती राजा केही नपढेका थिए। तिनकी रानी लीलावती शास्त्रहरू पढेकी थिइन्। रानीको शरमले गर्दा राजाले मलाई व्याकरणको बोध चांडो गराउन को सक्तछ भनी सोधे। गुणाढ्यले १२ वर्षसम्ममा व्याकरणको ज्ञान गराउन सक्तछु भने। सर्ववर्माले २ वर्षमा बोध गराउन सक्तछु भने। गुणाढ्यले रिसाउंदै भने "यो कुरा हुनै नसक्ने हो। दुइ वर्षमा तिमीले व्याकरण शास्त्रको बोध गराउन सक्यौ भने मैले आजतक पढेको शास्त्र, संस्कृतभाषा, धनसर्वस्व सबै त्याग गरी वन पस्नेछु।" भन्ने प्रतिज्ञा गरे। सर्ववर्माले पनि प्रतिज्ञा गरे "मैले यति गराउन सकिन भने म पनि त्यसै गर्नेछु।" सर्ववर्मा त्यहांबाट घरमा आई मैले आफ्नो महत्व राख्नलाई हुन नसक्ने कुराको प्रतिज्ञा गरें। अब के गरूं भनी चिन्तित भई स्वामिकार्तिकको शरण परे। उहांबाट कलापव्याकरण भन्ने नयां सजिलो र संक्षिप्त व्याकरणको उपदेश पाई राजालाई पढाएर २ वर्षभित्र तयार गराए। यस्तो अवस्था देख्दा कबूल हारेको हुनाले गुणाढ्यले शास्त्र, भाषा, धन सबै त्याग गरी वन पसे। उनी मौनव्रती भै बसेका ठाउंमा पुलस्त्य ऋषि आई" "अब तिमीले संस्कृत-भाषाको त्याग गरे पनि पिचाचभाषामा नौ लाख प्रमाण भएको कथा बनाऊ। अनि परमपुण्य नेपालक्षेत्रमा गई शिवलिंगको स्थापना गरेपछि शिवको श्रापबाट छुट्नेछौ" यस्तो उपदेश पाई त्यस्तो कथा बनाएर रूखको पात टिपी त्यसमा धातुको रंगले लेख्न थाले। त्यस्तो कथा पढ्न लाग्दा वनजन्तुहरू पनि त्यस कथाको रसमा डुबी खानपीन छाडेर लठ भई त्यहीं रहन लागे।

एक दिन राजा मदनले आफूले खाने मासु सुक्खा देखी त्यसको कारण सोधखोज गरे। वनमा कुनै मानिसले भन्न लागेको कथा सुनी लठ्ठ भई मृगहरूले खानपीन सबै छाडेका छन्। त्यसकारण मासु यस्तो सुक्खा भएको हो" भनी एउटा मानिसले विन्ति चढायो। राजा आश्चर्य भई आफ्ना गुरु सर्ववर्मासमेत भै वनमा गई हेर्दा गुणाढ्यलाई देखे। राजाले भने "पण्डितजी, अब शहरमा जाऊं हिंड्नुहोस्।" गुणाढ्यले भने "महाराज, म अब शहरमा जान्न, मैले पिशाच-भाषामा लेखेको यो कथा लिई संस्कृतभाषामा उल्था गरी प्रकाश गर्नुहोला। म अब आफ्नो उद्धार गर्न नेपाल देशमा जान्छु।" भनी राजालाई त्यो कथा दिई राजासंग बिदा भै गुणाढय नेपालतिर लागे। गुणाढ्यले नेपालमा आई वाग्मतीमा स्नान गरेर श्रीपशुपतिको दर्शन गरी मार्कण्डेयले जैमिनि ऋषिलाई बताएको नेपाल क्षेत्रको तीर्थयात्रा र क्षेत्रप्रद-क्षिणाको विधानबमोजिम पहिले पशुपतिको दर्शन गरी, दक्षिणद्वारबाट निस्की, राजराजेश्वरी, कीर्त्तिमुखभैरव, वत्सला, गुह्येश्वरीको दर्शन, चैलगंगामा स्नान, गोकर्णेश्वर, कारुणिकेश्वर, सुन्दरी, बज्रयोगिनी, गरुडनारायण, कीलेश्वर वागीश्वर, वाल्मीकीश्वरीको दर्शन, त्रिचंपकतलाउमा स्नान, माधवको पूजा, चण्डेश्वर, धनेश्वर, गोखुरेश्वर, इन्द्रेश्वरको दर्शन, लीलावती रोषमती संगममा स्नान, आशापुरेश्वर, डोलेश्वर, सूर्यविनायक, अनन्तलिंगेश्वरको दर्शन, विमलोदकामा स्नान, बज्रवाराही, भारभूतेश्वरको दर्शन, भुजंगशैलको द्वारमा रहेका गणशको पूजा, योनिछिद्र-बाट पसी भारभूतेश्वरको दर्शन, मनःशिलातीर्थमा स्नान, हरि-हरभैरवको दर्शन, मातातीर्थमा स्नान, हरिसिद्धि, गोपाले-श्वर, पाण्डुकेश्वर, चतुर्वक्त्रेश्वर, इन्द्रेश्वर, इचंगुनारायणको दर्शन, महाचीनबाट आएर परमानन्दकमलबाट प्रकट भएका बुद्धको दर्शन, विष्णुमतीमा स्नान, लुण्ठिकेश्वर, अनन्तशयन, विशंखुनारायण, जयवागीश्वरीको दर्शन आदि क्रमैसंग गरी फेरि पशुपतिको दर्शन गरेर तीर्थयात्रा समाप्त गरे।

त्यसपछि नेपालका मुनिहरूलाई डाकी एक शिवलिंग स्थापना गरे। मुनिमा उत्तम हारीतका उपदेशले ती शिवलिंग-को नाम भृङ्गेश्वर राखी विधिपूर्वक ब्राह्मणभोजन आदि गराए। त्यो काम समाप्त गर्ने बित्तिकै गुणाढ्यको श्राप समाप्त भएको हुनाले आकाशबाट पुष्पवृष्टिका साथै उनलाई लिन

कैलाशबाट रुद्रगणसहितको विमान आयो । त्यो शिवलिंग स्थापना गरेको पुण्यले गुणाढ्य श्रापमुक्त भएर शिवरूप भई कैलाशमा पुगेर फेरि महादेवको गण भई बसे । यी भृङ्गेश्वरको ठूलो महात्म्य छ । यिनको दर्शनले नाना प्रकारका पापबाट मुक्त हुन्छ भन्ने कथा नेपालमहात्म्यको २७–३० अध्यायमा छ ।

बौद्धमतले स्वयम्भूको उत्पत्ति र प्रचार

हिमालयको दक्षिणपट्टिको सरोवरमा नागहरूको वास भएको हुनाले नागवासह्रद भनी प्रसिद्ध थियो । सत्ययुगमा बन्धुमती शहरबाट आएका श्रीविपश्वी नामक बुद्धले बुद्धको आविर्भाव गर्न त्यस ह्रदमा एक कमलको कन्द रोपे । आफ्ना शिष्यहरूलाई उपदेश दिई उनी फर्के । त्यस बीजबाट उम्री फुलेको फूलमा ज्योति :स्वरूप स्वयम्भू प्रकट भए । त्यस ठाउंमा ज्योति :स्वरूप स्वयम्भूको आविर्भाव भएको थाहा पाई शिखिबुद्ध त्रिभुवन बुद्धहरू आई दर्शन गरे । पछि त्रेतायुगमा महाचीनबाट मंजुश्री नामक बोधिसत्व आई जलमय भएको त्यस ह्रदमा गुप्त भइरहेका स्वयम्भूलाई प्रकाश पार्न दक्षिणतिरको पर्वत काटे । निकास खुलाई जल घटाउन लाग्दा त्यहां रहेका सब नागहरू भाग्न लागे । त्यसमध्ये कर्कोटक नामक नागलाई यस क्षेत्रको धन द्रव्य आदिको तिमी स्वामी भयौ भनी उनलाई यहीं राखे। ज्योति:स्वरूप स्वयंभूको पत्ता लगाउन खोजी गर्दा पद्मबीज परेको ठाउंबाट जल बराबर बढ्दै आएको देखी जलबन्धन गरे । त्यस ठाउंमा गुह्येश्वरी देवीको स्थान देखेर दर्शन गरी त्यस पद्मनाललाई त्यहांबाट अलि पर लगी त्यस पर्वतलाई पद्मगिरि भन्ने नाम प्रसिद्ध गरे । त्यही पर्वतमा पद्ममाथि रहेका ज्योति :स्वरूप स्वयम्भूनाथको प्रकाश गराए । त्यसपछि त्यस पर्वतदेखि गुह्येश्वरीसम्म आफ्ना नाउंले मंजुपत्तन नाउं गरेको शहर बसाए । आफ्ना शिष्यवर्गलाई बुद्धदीक्षा र तन्त्रमार्गहरूको उपदेश गरी गृहस्थधर्ममा रहन खोज्नेलाई सोही धर्मको उपदेश गरी त्यस धर्मको इच्छा नगर्नेलाई विहार बनाई विहारमा राखी धर्माकरलाई यस ठाउंको राजा तुल्याई आफू महाचीनैतर्फ फर्के । उनका शिष्यले मंजुश्री चैत्य पनि बनाए । पछि अनेक बोधिसत्वहरू ठाउंठाउंबाट बराबर आई स्वयम्भूको दर्शन तप आदि गरे । साथै अनेक तीर्थको प्रकाश पनि गरे । धर्माकरपछि धर्मपाल र उनका पछि सुधन्वा राजा भए । उनले इक्षुमतीको किनारमा सांकाश्य नगर बसाई त्यहीं वास गरे ।

केही कालपछि स्वयंभू बुद्धको दर्शन गरी फर्केका सांकाश्य बुद्धका उपदेशले गौडदेशका राजा प्रचण्ड वर्मा यहां आई मंजुश्रीका शिष्य गुणाकर भिक्षुबाट प्रव्रज्या लिई आचार्य पदवी पाए । आफ्नो देशको राज्य आफ्ना छोरालाई सुम्पी नेपालमै बसी शान्तिकर नामक भिक्षु बने । उनले अब यो कलियुग प्राप्त हुने बखतमा ज्योति :स्वरूप प्रकाश भइरहन ठीक छैन भनी ज्योति :स्वरूप स्वयम्भूलाई शिलाले छोपी पत्राकार गरी त्यसमाथि विधिपूर्वक ठूलो चैत्य बनाए । त्यसै ठाउंका वरिपरि, वसुपुर, अग्निपुर, वायुपुर, नागपुर, शान्तिपुर यी पांच पुर बनाई आफू शान्तिपुरभित्र ध्यानमा लीन भई बस्ने गरे । पछि वाराणसीका धर्मश्रीनिम्ले मंजुश्रीबाट ज्ञानोपदेश लिन भनी चीन जानलाई नेपाल आइपुगे । मंजुश्रीले कृपा गरी नेपालैमा कृषकको रूपले दर्शन दिई ज्ञानोपदेश दिएर पठाए । मंजुश्रीले दर्शन दिएको खेत सावाभूमि भनी प्रसिद्ध भयो । त्यस खेतमा धान नरोपी अरू खेतमा धान रोप्नुहुंदैन भन्ने चलन छ । पछि गौडका राजा शक्तिदेव र उनका सन्तानले राज्य गर्न लागे । राजा गुणकामदेवका पालामा साह्रै अनावृष्टि हुंदा स्वयम्भूको शान्तिपुरमा गुप्त भइरहेका शान्तिकरका शरणमा गए । उनद्वारा नवनाग साधना गर्दा नागहरू त्यहां आए । नागहरूले आफ्नाआफ्ना रगतले आफ्नो आफ्नो मूर्ति लेखी दिए र अनावृष्टि भएमा यिनै मूर्तिको पूजा गर्नू सुवृष्टि हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरी नागहरू आफापना स्थानमा गए । कर्कोटक त्यहां जांदा स्वयंभूको आग्नेयतिर बाटामा विश्राम गरेको ठाउ नागशिला भन्ने नागबाटो (नागहरू हिंडेको बाटो) भनी प्रसिद्ध छ । त्यसपछि बीचबीचमा दीपंकर तथागत, आर्यावलोकितेश्वर, हरिवाहनेश्वर र लोकेश्वरहरू पनि बराबर यहां प्रकट हुन लागे । धेरै विहार पनि बने ।

अघि नागार्जुनपाद नाम गरेका आचार्यले एक पर्वतका गुफामा बसी अक्षोभ्य बुद्धको तप गरे । उनले तप गर्दा दानासुरले नेपालखाल्टाको पानी थुन्दा आफू भएको ठाउंमा पानी र धेर नागहरूसमेत आएको देखी नागार्जुनले त्यस नागलाई त्यहीं स्थापना गरीं माटाका धेरै चैत्यहरू पनि बनाए । आफू त्यहीं गुफामा निर्वाण भए । त्यहांदेखि त्यस पर्वतलाई त्यस सिद्धपुण्यपर्वत मानी मरेका बुद्धमार्गीहरूको अस्थिप्रक्षेपण गर्नाले असल गति हुन्छ भन्ने प्रसिद्ध गराए ।

कुनै दिन दानासुरले पानी थुन्नाले तलाउ भइरहेको नेपालमा दोलखाबाट भीमसेन जलक्रीडा गर्न डुंगामा बसी दैत्यकन्याहरू मगाई भीमेश्वर शिवलिंग स्थापना गरी गए । त्यही डुंगा भीमढुंगामा छंदैछ भन्ने प्रसिद्ध छ । यस्ता किसिमसंग स्वयम्भूका भक्त धेरै बुद्धिमार्गी आचार्यहरूले बुद्धमार्गको उपदेश गर्ने हुनाले र पछिका राजा पनि कुनै कुनै बुद्धमार्गी

भई बुद्धमार्गको प्रचार गराउने हुनाले नेपालमा बुद्धमार्गीहरू पनि प्राचीन कालदेखि नै छन्। यस्तो स्वयम्भूको उत्पत्ति र बुद्धधर्म प्रचार भएको कुरा बौद्धसंप्रदायका मानिसहरू भन्दछन्।

हिमवत्खंडको अध्यायमा धर्मधातुस्वरूप जलमय भएको नेपालमा परमानन्दस्वरूप कमलमा महाचीनबाट बुद्धदेव आई रहनुभएको छ भन्ने कुरा लेखिएको छ।

परमानदकन्दाब्जे धर्मधातुद्भवे जले।
महाचीनात्समागत्य बुद्धदेवः स्वयं स्थितः।

नेपालमहात्म्य १ अध्यायमा सौराष्ट्रदेशबाट बुद्धस्वरूप भगवान् नेपालमा आई मणिपर्वतमा बज्रयोगिनीको तप गर्दा भगवती प्रसन्न भइन्। वर माग भन्दा "यस देशका मानिस सदाचारी होऊन्" भन्ने वर बुद्धले मागे। "हे बुद्ध, यो क्षेत्र शिवजीले बनाएको हो। यसमा तिमीले पनि तप गऱ्यौ। यसकारण यहांका मानिस शिवमार्गी र बुद्धमार्गी पनि होलान्" भन्ने भगवतीले वर दिइन्। बुद्धले पनि कारुणिकेश्वर शिवलिंगको स्थापना गरे। त्यसैले नेपालमा शिवमार्ग र बुद्धमार्ग दुवै चलेको कारण लेखिएको छ।

शिवेन रचितं क्षेत्रं भवतापि तपः कृतम्।
अतः क्षेत्रोत्तमे बुद्ध शैवाचारपरायणाः।
बौद्धाचारपरा लोका भविष्यन्ति न संशयः।

कुनै बौद्धसंप्रदायका ग्रन्थमा महेन्द्रदमन दैत्यले आफ्नी बहिनी प्रभावतीलाई जलविहार गर्नाका निमित्त वाग्मतीको जल थुनी १६ वर्षसम्म जल पूर्ण गरी तलाउ तुल्याएको थियो। त्यस तलाउका बीचमा केही उँचो जमीनको नगीच पारी एक कमल उत्पन्न भयो। त्यही कमलका बीचमा ज्योतिःस्वरूप स्वयम्भूको प्रादुर्भाव भयो। अनि मंजुश्री आई स्वयम्भू भगवान्को प्रकाश गरे। सोही कमल र स्वयम्भू उत्पन्न भएको स्थानलाई पद्मगिरि नाम राखी त्यहां स्वयम्भूको आराधना गर्न देवताहरू आउन लागे भनी यस्तो किसिमसंग स्वयम्भूको उत्पत्तिको कुरा लेखिएको छ।

पिंगला रानीको कथा र श्वेत विनायकको उत्पत्ति

कुनै कालमा मारवाड देशका राजा सुदत्तकी रानी पिंगला नामकी थिइन्। उनलाई राजाले ज्यादा हेलां गरेका हुनाले बहुतै दिक्क भई मेराउपर स्वामीको सुदृष्टि कहिले होला, कसरी होला भन्ने नाना तरहका कुरा मनमा लिई देवदेवताहरू पुकारिरहन्थिन्। एक दिन पाशुपतक्षेत्रमा विराजमान भएकी गुह्येश्वरीको सपनामा दर्शन पाउंदा यिनै भगवतीको शरणमा गई आराधना गरे मेरो दुःख हट्ला भन्ने संझी दरवारबाट निस्किन्। फकीरनीको भेष लिई देशविदेश घुम्दै बडो क्लेश सहन गरी नेपालमा आइपुगिन्। आफूले सपनामा जस्तो, जुन स्थलमा भगवतीको दर्शन पाएकी थिइन्, त्यस्तै ठाउंमा श्रीगुह्येश्वरीको पीठ देखिन्। त्यहीं बसेर निराहार गरी नानातरहको तपस्या गर्दा एक दिन भगवती प्रसन्न भई भनिन्। "तिम्रो मनोरथ चांडै पूर्ण हुनेछ"। वर दिई अन्तर्ध्यान भएपछि रानी बहुतै खुश भई भगवतीका स्थानदेखि केही पर मंजुविहार नामको विहार र चार धारासमेत बनाई त्यसै विहारमा बसिन्। मोहिनीस्वरूप भगवतीको आराधना गरिरहंदा लोहवान् नाम गरेका देवगणहरूले लोहक्रीडा गरेका लोहखण्डहरू शिला भई त्यसबाट लोहशिला नामक कुमारीगण पैदा भई त्यहां अनेक प्रकारको उत्पात गर्न लागे। रानी पिंगला डराई भगवती गुह्येश्वरीको पुकार गर्दा "विघ्न नाश गर्ने श्वेतविनायकको आराधना गरी स्थापना गर, विघ्न नाश हुनेछ" भन्ने उपदेश पाई श्वेतविनायकको आराधना गरी स्थापना गरिन्। त्यसबाट सबै विघ्नहरू शान्त भएका हुनाले निर्विघ्नपूर्वक भगवतीको आराधना गरी बसिरहेकी थिइन्।

केही वर्षपछि यिनै पिंगला रानीले गरेको धर्म व्रतका प्रभावले उनका स्वामी राजा सुदत्तको चित्त चंचल भई रानीलाई संझे। अनि रानीको खोजीमा नानादेश भ्रमण गर्दै एक दिन नेपालक्षेत्रको गुह्येश्वरी पीठमा आइपुगे। त्यसै बीचमा रानी पनि धर्म व्रतका प्रभावले दिव्य सुन्दरी भएकी हुनाले देवताहरूले छेकी समात्न तयार भए। रानी हडबडाई "हे भगवती मलाई रक्षा गर्नुहोस्। म पिंगला रानी हुं। मेरो धर्म व्रतलाई रक्षा गर्नुहोस्" भनी भगवतीको पुकार गर्दा राजा सुदत्तले सुनी नजीक गई हेरे र मेरी रानी यस्ती दिव्यसुन्दरी त थिइनन् भन्ने विचार गरी दोमन भए। आखिर राजारानी दुवैले परस्परमा चिन्दा रानीले प्रणाम गरिन्। राजा सुदत्तले "हे देवता हो, यी मेरी रानी हुन्। यिनलाई तिमीहरू किन हरण गरी लैजान खोज्दछौ, यहां नबस जाओ" भनी हप्काउंदा देवताहरूले घेरी "यो झूटो बोल्दछ, यस्ती दिव्यसुन्दरी स्त्री यस मनुष्यको कसरी हुनसक्छ? "भनी मार्न तयार भए। त्यसै बखतमा गुह्येश्वरीबाट आकाशवाणी भयो "यी राजा-रानी पतिपत्नी हुन्। तिमीहरू यसो नगर।" अनि देवताहरू पनि पनि त्यहींबाट आफआफ्ना स्थानमा गए। अनि ती राजारानीले आनन्दपूर्वक केही वर्षसम्म रानीले बनाएको मंजुविहारमा

बसी भगवतीको सेवा गरे। केही दिनपछि "अब तिमीहरू आफ्ना देशमा जाओ र आनन्दसंग राज्यभोग गर। अन्त्यमा उत्तम गति पाउनेछौ।" यस्तो भगवतीबाट वरदान पाएर आफ्ना देशतर्फ गई राज्यभोग गरी अन्त्यमा उद्धार भए भन्ने कथा कुनै बौद्धग्रन्थमा छ ।

मणिमतीको उत्पत्ति

दोलागिरिको उत्तरपट्टि मणिमय मणिमत् पर्वतमा सबै लोकको हित कामना गरी मणितीर्थको ह्रदमा महादेवको आवाहन गरी ब्रह्माले ठूलो तपस्या गरे। त्यस ह्रदमा मणिमयलिंगस्वरूप महादेव प्रकट हुनुभयो। उहांको मणिमय शिरबाट पुण्यनदी निस्केर बहिन्। तिनै शिवका शिरबाट निस्केकी मणिमती नामक नदीको ठूलो महात्म्य भयो भन्ने कुरा हिमवत्खण्डको ८७ अध्यायमा लेखिएको छ ।

नेपाल महात्म्यको १ अध्यायमा बुद्धले मणिपर्वतमा बज्रयोगिनीको तप गर्दा तिनको पसीनाबाट मणिमती नदी निस्किन् भन्ने कुरा लेखिएको छ। यी मणिमती नदीका जम्मा तीर्थ ६४ छन्। यिनै मणिमती नदीको नाम मनोहरा पनि प्रसिद्ध छ। मनोहरा र वाग्मतीका बीचको जमीनलाई धर्मभूमि भन्दछन् भन्ने कुरा नेपाल महात्म्यको ११ अध्यायमा छ ।

मनोहराया वाग्मत्या मध्ये या वर्तते मही ।
धर्मभूमिरियं ख्याता सदा धर्मविबर्द्धिनी ।

रुद्रधारा तीर्थको उत्पत्ति

वाग्मती र मणिमतीको संगममा शंखासुरले शिवको ठूलो भक्ति गरी शिव शिव रुद्र रुद्र भन्दै बाह्र वर्षसम्म तप गर्दा महादेवले दर्शन र वरदान दिनुभयो। त्यसै बेला पातालकी गंगाको धार जमीन फोरी माथि निस्क्यो। त्यही पातालगंगाको धारालाई रुद्रधारातीर्थ भन्छन्। तीन नदीको संगम हुनाले त्रिवेणी पनि बन्यो। शिवको वरदानले शंखासुर सधैं त्यहां रहने हुनाले शंखमूलतीर्थ भन्ने प्रसिद्ध भयो ।

विष्णुमतीको उत्पत्ति

वाग्मतीको पश्चिम भागबाट निस्केकी नदी विष्णुको पाउबाट निस्केकी हुनाले विष्णुपदी भन्ने नामले प्रसिद्ध भइन्। यिनका तीर्थ २ छन्। यिनैलाई विष्णुमती पनि भन्छन्। यी विष्णुपदीको वर्णन कृष्णले प्रद्युम्नलाई नेपालका तीर्थहरू देखाउंदै जान लागेका बखतमा बताएको कुरा नेपालमहात्म्यको ११ अध्यायमा छ ।

नदीं विष्णुपदीं पश्य फेनोर्मिधवलां शुभाम् ।
यत्र स्नानेन मनुजो विष्णुलोकं प्रपश्यति ।

वाग्मती र विष्णुमतीको बीचको जमीनलाई सिद्धभूमि भन्दछन् भन्ने कुरा नेपालमहात्म्यको ११ अध्यायमा छ ।

वाग्मत्या विष्णुमत्याश्च मध्ये या वर्तते मही ।
सिद्धभूमिस्तु सा प्रोक्ता तत्र पापं न विद्यते

क्रमश:

अर्जि —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— ——

उप्रांत गरि प्रवर येस रौतहट् जील्ला ओ सावित्र चौतरिया कर्णेलका पालाको वाकि १२–१३ हज्जार रहेछ म आयादेषी यसो वाकी भर माहुर गरि केही उठाञ्जा केही हाल उठन नसकेको लाई वरावर ताकीती गर्दैछु त्यो वाकि पनि १०।५ दिनमा उठी सकन्या छ सावित्र वाकि रहन्या छैन. केही थोरा बहुत सावित्र-वालाहरूले, नकटा ज्मीदार. पजनी गर्‍याको हुनाले वाकी उठ्नलाई कसो हुन्छ तेस्मा पनि भरमाहुर गरि असल गर्न्येछु हालका वन्दोवस्तलाई. चौधरीको वन्दोवस्त गरिसकी ज्मीदारहरूको वन्दोवस्त गर्न लागेको छु. हाल येस जील्लामा वाली भने लागेकै छ. वर्साउ नहुनाले वीग्रीरह्याको छः हजुरका अकवालले १।२ फेरा पानी पर्‍यो भन्या. येस्मा पनि वीग्रन्या छैन. औ प्रगन्ना माज उत्तर मौजे भेलहिमा. आश्विन वदि १० रोज ३ का दीन येउटी ७० वर्षकी उमेर भयाकी. अवोलिया ग्वारनी ईनारमा पानि झीकन गयाकी. ईनारमा षसी दुवी मरिछ र. षवर. आउदा गै हेरचाह गर्दा भवितव्य. परि मरेको ठहरियो. फेरि पनि. तर्फ जताहा मौजे. धोवीनी-ञ्जा गाउमा वस्न्या भरमन भयाकी कोइरिकी स्वास्नी ईनारमा परि मरि भने षवर आउदा. हेरन पठायाको छ ताहा पानी भवितव्य जस्तै सुनिन्छ नीस्तुक भयापछि विन्ती चढाई पठाउला येस मुलुका ईनारमा गीर्दा पर्षाल पनि नाही काठका जंगल पनी नहुनाले यस्तै रितले ठाउ ठाउमा ईनारमा षस्ता रह्याछन् पर्षाल लाउन्या रीत छैन तापनि मोगलानातरफ ता इनार षनी जंगला नहालन्यालाई र गाउका ज्मीदारलाई जरिवाना गरि जंगला हालन लाउदा रह्याछन् येस देहातमा पनि. ईनारमा हजुरमा येस वीन्तीको पसीन्द पर्छ भने जंगला हालन लाउनु भन्या सनद गरि वक्स्या जंगला परि. सवैको उपकार उद्धार हुदो हो भन्या वेहोराले गुलामले विन्ति जाहेर गर्‍याको हो हरफमा उचनिच पर्‍याको क्षेमा रही अलय वुद्धी भयाको. सीरिफ हजुरका नीगाहाले प्रवस्ती भयाका गुलामका उपर. आर्ति सीक्ष्यापत्र. वैर वेर कृपा रही वक्स्या. सीर चढाई काम गर्दा हुँ जोमा —— ——

इतसदा सेवक मेजर कप्तान उजीरसीं देउ जा क्षेत्रीको कोटि कोटि दन्डवत सेवा सेवा सेवा—— ——

श्री दुर्गाज्यूसाइ

श्री ५ चिनवादसाह

२

श्री ५ सरकार

१

अर्जि— —

उप्रान्त करुणानिधान् अषाड वदी १४ रोजसौ लगायेत् श्रावण वदी १४ रोजतक मैन्हा १ को स्याहा रपोट् षडा गरि यसै अर्जिका संग चढाई पठायाको छ. अडामा दाषिल होला डुक्पाको काजि प्याङ् सुपुला भन्ने अधि १२ साल मा. गोर्षासित भोट्को लडाञ्जि हुन्दा हामिसित भोत—१—बाट मद्दत माग्दा भद्दत् दि. गोर्षासित लडाञ्जी गर्न जादा. हाम्रा मानिस ३०।३५ जना नोक्सान् भया. ई नोक्सान भयाका सिपाहिको. के वेहोरा गरीदिन्छौ की हामिलाई भोट् —१— को मुलुक् हाम्रो सेवामा मिल्दो थोरो वहुत् जो हुन्छ देउ. सो वेहोरो गरि दिदैनौ भन्या हाम्रो डुक्पा मुलुकको वाटो गरी अंगरेज चढाई गर्न लाग्यो। अव ई अंगरेजहरू थामन सकन्या छैन भन्ने वेहोराको चिठि आहां भोट् —१— मा लेषिपठायो भन्ने गल्वा सुनिन्छ —२— वाट प्रमाण मेहर हुन्या अञ्जतक् ल्हासामा आई पुग्याको छैन. श्रावण भदौसम्म ता आइपुग्ला भनी चिनिञ्जाहरू भन्छन् सो पर्माणा ल्हासा आई पुगी नेपालतरफ रमाणा हुन्या दिनमा. सेवकले १०।३२ ज्मा गरी धुपसिदुरजात्रा गरी ल्हासासहरदेषि ढोकावाहिरसम्म पुऱ्याउन जानु पर्ला की भने जस्तो. सेवकका मनमा लागि रहेछ. यो वेहोरा कसो गर्न्याहो जो मर्जि. चिनिञ्जा फापुन्ले. कप्तान् साहेव नेपाल जानुपऱ्यो भन्या. उम् वषतमा तिरौला. ताञ्जीको थमौत भै ल्हासामा रहनुपऱ्यो भन्या ३८ साल्का वैशाषमा तिरौला चिनिञ्जा सिपाहीहरूलाई वाडि दिन भनी तमसुक् लेषि अफिम भारि ५ कोग्या मा. १ को टाक् ५।५ मा अधि विक्रु भयाको हो. इनले उधारा भन्दा ज्यादा १ केटाक् ६ को दर गरि दिञ्जा. कास्येलवाट. छापलाई हामिलाई दिन्या कागजका वेहोरामा अञ्जसम्म छाप लाई दियाको पनि छैन छाप लाउदनौ भन्ने जवाफ पनि दियाको छैन. आज भोलि दिउला भनि आजतक टारिराख्या छन्. ये साल ता पानि. पनी. वेला वेलामा पऱ्यो. उवा गहुँ पनि. वडीया छ भन्छन् अरू ञ्जाहाको हालसुरथ यथायोग्य छ सेवक्का अर्जिका वेहोरामा घट्वड् पऱ्याको होला. छमा करुणा राषिवक्स्या जावस्. शुभमस्तु शुभम्

मर्जि —

उप्रान्त मार्ग शिर वदि ९ रोज १ का दिन लेषियाको कृपापत्र यहि वदि १४ रोज ६ का दिन आइपुग्यो. अर्थ शिर चह्राञ्जा. भगवन्तको कुरा. तैंले जनरललाई लेषिछस्. सो चिठि हाम्रा हजूरमा जाहेर गऱ्या नया सवुजका सुवदारिले नपुग्राका रुपैया १८ सय हातिमा पुऱ्याई. कप्तानी षान्गी वाँधि भगवन्तलाई राष्न्या काम् वेस हो. नया सवुज् कंपनी तैनाथ गरि सुवेदारि षान्गीले नपुग्याका १८ सय रुपैयाको तनुषा मोहोर र. उसका नाउंको पट्टा वक्सी पठायाको छ. दर्सन् भेटका रुपैया लि पट्टा र. तनुषाको मोहोर सौपिदे भनि मर्जि आयाका अर्थ. वढिया मर्जि आयेछ. हुकुम आयावमोजीम. दर्सन-भेंटका रुपैया लि. पट्टा सोपि. नया सवुज् कंपनि वाहाल गरिदिन्या काम गरुला. षैषवरका अर्थ यथाथिस्त् छ. शिक्षार्त्ति मेहेर हुदै रह्या वढिया होला विज्ञप्रभुचरणेषु किमधिकं मिति मार्गशिर शुदि ४ रोज ३ मुकाम वुटवल् शुभम् — —

इतः सेवक उजीरसिंह थापाकस्य कोटि कुर्णेश वंदगी सलाम् सलाम् शुभम्

श्री ५ बादशाह

२

श्री ५ सरकार

३

श्री ५ महाराज

१

अर्जि ——————————————————————————————————————

उप्रान्त करुणानीधान् २८ सालका वडादसैंको तिलक् प्रसाद तोरं षातासमेत् र टिका दर्शन्भेट –१– का हजुरमा मोरुपैञ्चा ४ हजुरमा मोरुपैञ्चा २ यस अर्जिमा षामि चढाई पठायाको छु दाषिल् होला औ ञ्याहाको हाल् भेवुंगुम्वाको काठको लिगो वतास् नलागी अकस्मात् आफै फेदमा भाचिई ३ टुका पऱ्यो यो कुरो तहकीयात् हो निज गुम्वाका वांडाहरूले चिया पकाइ षान्या. तामाको ठुलो भाडो. हुनुनु शब्द गरि पटका पट्क्या जस्तो अवाज १ फेरा गरि त्यो भाडो ३।४ चिरा भै फुटयो भन्ने गल्वा गर्छन् आंषाले देष्यौं भन्ने तहकीयात् भयाको छैन यस्तो वेंहोरा भयाको विनस्कार हो उत्सव रति छैन फेरि पनि ल्हासामा केजानि कसो हुन्छ अघिका भन्दा झन् ठुलो विनस्कार होला भनी हेर्न्या ठुलाठुला माहुत् भन्छन्. ठुलो ठुलो धर्म्म गर्दा पनी विचारमा. विनस्कार शान्त हुवैन की भन्ने लछिन देषिन्छ भन्छन् हिजआज ञ्याहाका काजिहरूले अघि चिकेषेम्वु छोकपाकाजिहरूले तपाञ्चीहरूको मान् मर्ज्यादा पनि राषनन् चलिआयाको रितवेहोरा पनि मेटयाको थियो आज हामि काजिहरूले तपाञ्चीहरूको अघिदेषि चलिआयाको मान्मर्ज्यादा रित वेहोरा जो थियो स्व वेहोरा थामि हामि काजकाम गर्छौं हामि उप्पर दया करुणा राषिवक्स्या जावस् भनी ल्हासाका वडा अम्वाहरूसंग गै विन्ति गऱ्या अम्वाहरूवाट वेस गऱ्यौ भन्ने जवाफ् दिया यो कुरो तहकियात् हो कार्तिक वदी ४ रोज ४ मा ल्हासाका २ अम्वामध्ये वडाङन्मारिन अम्वा अव ता चिन्तर्फ जान्या वेला हाम्रो भयो सेवाना जाचवुझ गरौं भनी टिगरिसम्म जान्याछन्. केहि घोडा र. अर्जि भोटचा भारादार १।२ गरि –१- का हजुरमा मुसीर पौषतिर पठाउन्या तवर छ असल घोडा हिजआज ल्हासामा छैनन् चिन्तर्फवाट आउनन् कि भनि तजविज गरिरहेछन् सेठको छोरो काजिलाइ अझतक रोकेको छ. निज काजिका जहानहरूको नेपाल –१– वाट केहि निघाहा करूणा रह्या हाम्रो ज्यू वाचदो हो भन्ने आसय राष्याका छन् भन्छन् भन्ने सुचकमात्र देषिन्छ. मसंग र मेरा मानिससित कोहि केहि भन्न सक्तैनन् भोट सर्कारवाट नभनि मैले पनी केहि भन्नु नहुन्या. ञ्याहावाट .अर्जि घोडा मानिस् हजुरमा आइपुग्या भने स्व अर्जिको वेहोरा र स्व मानिस् को जमान विन्ति सुनि वुझि वक्सी सेठका छोराको उपकार हुन्यारहेछ भन्या. गरिवक्सनुहुन्यैछ. आश्विण वदी .१३ रोजमा अघिको रित्वमोजिम्. दसैको भाग पर्सादी लामागुरु राजा लामाका हजुरमा पुऱ्याउन जादा गुरुवाट ५।६ मोहर जान्या नंवुथान १ दिया कपतान्लाइ संच छ की भन्या र. लामागुरुका मेहरले मलाई संचैछ भनी मैले भन्या. राजा लामाले विरामो छु भनी भेटै दियेनन् यो दिन सोवमोजिम लि वडा अम्वाहरूसंग जादा. दसैको पुजा कति दिनसम्म गर्नुपर्छ भनी स्वध्यो र घटस्थापनालगायत् चतुर्थिसम्म मेरा मनले गुनी १४ दिन सम्म पुजा गर्नुपर्छ भनी मैले भन्या नेपालमा सहकाल अनिकाल के छ भनि स्वध्या र सुर्य्यसमान् –२– का मेहरले र तपाञ्चीहरूका दयाले नेपालमा सहकालै छ भनी मैले भन्या र वेस हो भन्या. तपाञ्चीहरूका ढापचिताल्वेर फोपुनले वडा अम्वाहरूको आग्या भयाको छ. सिपाहिहरूलाई तलव वाडिदिना निमित्त केहि अफीम् र नगत् देउ भनी मागन आउदा सोवमोजिम् गोर्षा–३– को ल्हासामा आम्दानी हुन्या रित केहि थियन र पनि. तपाञ्चीहरु वडा अम्वालाई –२– जानी अफिम र केहि रूपैञ्चा मैले दि काम साऱ्याको हो सो रूपैञ्चा अझतक् पाइयन भन्ने कुरा मैले गऱ्या र हो रुपैया अफिम दियछौ वहुत् वडिया गऱ्यौ. दुई दिन ढिल् भयो चिन्तर्फवाट रूपैञ्चा आयापछि. फोपुन्हरूलाइ रूपैञ्चा चाडै तिर भनी हामि अह्राउला भन्ने कुरो गरिरह्याछन्. शुद्ध भाद्र सुदी १५ रोज देखि आश्विन सुदी १५ रोज तक् मैन्हा १ को स्याहा रपोट् षडा गरि यसै अर्जिका संग चढाइपठायाको छु. अरू ञ्याहाको हालसुरथ यथायोग्य छ पछि जो परिआउला

वरावर विन्ति चढाइपठाउला सेवक्का अर्जिका वेहोरामा घट्वड पऱ्याको होला छमा करुणा राषिवक्स्या जावस् शुभमस्तु शुभम् ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———

उप्रान्त गरिपरवर हाम्रा नाउमा भयाका सवालमा. नापजाचवाट रित पुऱ्याइ. सव कागज पत्र वुझीलीयापछी मौजाभरको रैतान येकपार षडा गरि लवल धुसीमा दर लगाइ. चकलावंदीका रोहले पंचसाला रैतीज्मीदारको कवुलीयत गरि ज्मीदारलाइ पट्टा दीनु भन्या सवाल वमोजीम् चकलावन्दीका रोहले कागजपत्र वनाइ तयार गऱ्याको हो ३१ सालका सवारिमा. सो सवाल्वमोजीम चकलावंन्दीका रोहले भयाका रैती ज्मीदारका लम्वरि कवुलीययत् पट्टा नजर गराउदा. रैतीले मेरा फलानु फलानु कीत्ता यती ज्मीनको यस दरले यती यो पोता तिर्नुपर्छ भन्या रैती लाई थाहा नहुन्या हुदा र. ज्मीदारले मेरा मौजाभरमा फलानु कीत्ता फलानु असामीको जोत हो फलाना फलाना असामीवाट फलाना फलाना ज्मीन यती कीत्ताको यती पोत तीर्नुपर्छ भंन्या ज्मीदारी लम्वरि-वाट ज्मीदारलाई थाहा नहुन्या हुनाले तिम्रा नाउमा भयाको सवालमा चकलावंन्दीका रोहले कीत्ता नषोली रैतान कवुलीयत र ज्मीदारि लम्व रि गर्नु भंन्या छ तापनी कीत्ताकीत्तामा. अर्दतुल वीगहा वीरह लेषी असामी ससामीको वेर्जीमा अवलधुसी वीगहा दरपोत रुपैया कीत्ता षोली सीरमा कवुलियतवमोजीम् उकती फेरि वेहोरा लेषी आफ्नु सहीछाप गरि असामी असामीका कीत्ता-वार पुर्जा रैतीका नाउमा र. सोवमोजीम् असामी असामीका कीत्तावार कीस्तवंन्दी षोलीयाका ज्मीदारि लम्वरि लेषी सवाल-वमोजीम् आफ्नु सहीछाप गरि अरू वेहोरा तीम्रा नाउमा भयाका सवालवमोजीम् रित पुऱ्याइ रैतान. ज्मीदार लम्वरि पट्टा कवुलीयत गराउनु भन्या ३० साल माघ वदी ७ रोज मा भयाका नेकीछापका रुक्कादस्षतवमोजीम्का रित पुऱ्याइ रैतान कीतावार वीरहवार कीस्तवंन्दीस्मेत षोलीयाको रैती ज्मीदारका लम्वरि कवुलीयत र सोवमोजीम् उकती फेरि रैती ज्मीदार-लाइ दीन्या पुर्जा पट्टा तयार गऱ्याको हो सनदवमोजीम् रैतीलाइ पुर्जा र ज्मीदारलाइ मौज्यान पट्टा वाडी लम्वरि कवुलियत गराउनालाइ रैती ज्मीदार लीन पठाइ पुर्जा वाडीदीउ भंदा कौनै मौजामा २।४ कौनै मौजामा ५।७ कौनै मौजामा १०।१२ रैती-नआउदा कौनै मौजाको ज्मीदार नआउदा यो रैती ज्मीदारहरू कीन आयेन काहां गयो यो रैती ज्मीदारको पुर्जापट्टा उठाइदेउ भनी ज्मीदार चौधरीलाई भंदा यो रैती ज्मीदारहरू कोहि मऱ्या कोही भागीगयो. केही १०।१२ गाउका रैती ज्मीदार भागी वेछपर उजार भयो भनी भन्यो र क्या वेहोराले यो रैती ज्मीदार चौधरिहरू भागी गयो भनी सोधदा जांचकीले अमलाहाकीमहरू-लाई धुस दीयाको छ लेषीदे. भंदा हामीहरूले दीयाको छैन भंदा पनी सुष पायेन नभयाका कुरा लेषीदी कायल गर्न सकतीन भंदा तीमीहरूले कायल गर्न पर्दैन हामीले नेल थोकी कायल गरुंला भंदा पनी मानेन र दीनभर घाम्मा सुकाउदा कसैलाइ भेट नगराइ दुष दीयाको देषदा हामीलाइ पनी यस्तै सास्तो होला भनी भागी गया को हो. रैतीलाइ पनी ज्मीदार चौधरीहरूलाई क्या क्या दीयाको छ भनी तेस्तो सास्ती गर्दा भाग्याको हो भंछन् यो चाल हो भन्या हामीले पनी कवोलीयत लेषी कागज लीन सकतीन भनी ञाहा रह्याका चौधरी ज्मीदारहरूले जुवाफ दीदा. रैतो ज्मीदारको पुर्जा पट्टा नउठाई हुंदैन. तीमीहरुरूले उठाउनुपछे भनी ज्मीदार चौधरीलाइ पक्रीदा हामी पुर्जा पट्टा उठाउंन भनी जवाफ दीन्या त्तप्पा वारि चौधरीहरूले पनीं २४ सालका वन्दो-वस्तमा हामी मंजुर छैन १८ सालका वन्दोवस्तवमोजीम् भया हामी कवुल गरूंला.भनी भंन्या. कोही चौधरीहरू भागी गयाको यो भागी गयाका रैतीको पुर्जा कसलाइ सोपी लम्वरी गर्न्याहो. भागी गयाको ज्मीदारको र वेछ.पर उजार भयाका मौजाको पट्टा कसलाई सोपी तप्पावारी चौधरीइ कवुलीयत गर्न्याहो भागी गयाको चौधरीहरूको पट्टा कलसलाई सोपी जील्लाभरको ज्मावंन्दी तयार गर्न्या हो. सो लम्वरी पुर्जा नभयासम्म ज्मावंन्दी तय नहुन्या यस रीतसंग रैतान पुर्जा ज्मीदार चौधरीको पट्टा वाडी लम्वरी ज्मावंन्दी तय गर्नु भंन्या चांडो मर्जी वक्स्या सोवमोजीम. रैतानपुर्जा ज्मीदार चौधरीको पट्टा वाडी लम्वरी ज्मावंन्दी तय गर्दा हुँ सो गर्नु भनी मर्जी वक्सनु भयेन भन्या काम ढीला. हुनगै —२— को ढेरै नोक्सान हुन जांछ ये स्कुराको जवाफ चाडो नवक्सी काम ढीला हुन गयो भन्या काम ढीला गर्न्या भनी हामीउपर षपकी नगरीवक्स्याजावस् मुलुक्मा भयाको वीस्तार हाल जाहेर गरी पठायाको छ. यस्कुराको हुकुम मर्जी अैन छैन साधी पठाउनु भन्या सवाल छ जो मर्जी इती सम्वत् १९३१ साल मिती पौष वदी ३ रोज ६ शुभम् ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———

श्री

श्री ३ महाराज

२

श्री कूमारी

१

अर्जि—— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— ——

उप्रांत. महाराज करुणानिधान प्रभु मेजर कपतान दशरथसिंलाई तिम्रातर्फका पक्का हुदासिपाहि साथ लगाई वाटामा नउम्-कन्या गरी —१— चोक्मा पठाईदीन्या काम गर. भंन्या व्यहोराको मेरा नाउमा र सुव्वा कृष्णलाल मुड्भरिका नाउमा ३२ साल चैत्र सुदी ११ रोज ४ मा. रुक्का दस्षत् वक्स भै आउदा निज मेजर कपतान जिल्लै सर्लाहि प्रगंना असिभौ मौजे सुन्दर-पुरका लावेजरमा रह्याछन्. र तांहि हुद्दा सिपाहि पठाइ सो रुक्का दस्षत वाची सुनाई नेपाल जाउ भनि प्यादा लाउंदा सर्लाहि महुतरिका —२— का वितांपट्टिको र सारसर. कठमहाल चौरियास्मेतमा दरसाविक्का वक्यौताको टिपतमुसक् हालवाला-लाई वुझाई भर्पाई लि नेपाल जानुपर्न्या छ सवै कचहरिमा वुझाउनु पर्न्या वक्यौता वुझाई भर्पाई लि श्रावण मैन्हाभित्रमा नेपाल पुग्या गरि जान्या छु भंदा र. वक्यौताको टिप् तमसुक् को वुझारथ गर्नु गराउनु भन्या सनदसवाल गरिवक्स्याको हुनाले अमिनी-का सिपाहि प्यादा लगाई राषि जलेश्वर मालमा वुझाउनुपर्न्या वक्यौतामध्ये केहि वुझाया तेस वषत्मा भेट नहुन्या असामिसित-को. वक्यौत.मात्र रह्याको छ. सर्लाहिको मलंगव. मालकचहरिमा वुझाउनु पर्न्या वक्यौतामध्ये पनि तेस वषत्मा भेटचासम्म-का असामिसितका वक्यौताको वुझारथ गरि सार्सरमा वुझारथ गर्न जान भनि फर्कि वनचौरि आउदा जलेश्वर अमिनीका सिपाहि-लाई संच नभई आयेछ.निज सुव्वातर्फका अमिनीको सिपाहिमात्र रह्याको रहेछ. तेस्तैमा मेजर कपतान दशरथसिंलाई पक्न-जवरजङ्ग पल्टनका अमलदार १ हिपाहि ६ षटाई पठायाको छ तिमिहरूले स्मेत मद्दत दि नीज मेजर कपतानलाई नेल ठोकि हाम्रा हजुरमा पठाई दीन्या काम गर भंन्या व्यहोराको ३३ साल श्रावण वदी ४ रोज २ मा मेरा नाउमा वक्सभयाका रुक्काको पुर्जि श्रावण सुदि ५ रोज २मा नीज पल्टनीञ्या हुद्दा सिपाहि हस्ते दर्शन पाउन्या वित्तिकै कुन वाटो आयौ भनि नीज हुद्दा सिपाहि-लाई सोद्धा वनचोरिको वाटो आञ्यु. मेजर कपतान दशरथसिंसित भेट भएन उन्का घरमा सोद्धा कप्तान विरवहादुर कार्किको घोडा मागी तेसै घोडामा सवार भै वयाजानी कता गया हामिलाई थाहा छैन भन्या र त्याहा आञ्यौ भनि निज हुद्दा सिपाहिले भन्यावित्तिकै तुरंन्तै अमिनीको हुद्दा,. १ सीपाहि १ पल्टनीञ्या हुद्दा सिपाहिका साथ लगाई वुझारथ गर्नालाइ सारसोर गयाका छन् कि भनि सारसोरसम्म पठाउदा भेटेनछन् र फर्कि आयाका पल्टनीञ्या हुद्दा सिपाहि त्याहि जलेश्वरमा वस्याका छन् निज पल्टनिञ्या हुद्दासिपाहि र हाम्रा हुद्दासिपाहि स्मेत् भै सप्तरि जिलाको मौजे सारसोर वितांका सुव्वा मातवरसिं थापा क्षत्रीका घरमा गै मेजर कपतान दशरथसिं त्याहा आयाथ्या. कि भनि सोद्धा हिजो १० घडि रात् जादा घोडामा चढि त्याहा आयाथ्या रात त्याहि वसि आज विहान सवेरै उठि अस्नान पुजा गरि जान लाग्या र भात षाई जाउला भन्दा. सिरहामा गै भात षाउँला. जान्छु भनि गयाथ्या. त्याहा गया वाहा गया भंन्या हामिलाई केहि थाहा छैन भनि निज सुव्वाले भन्याछन्. २. निज हुद्दासिपाहीहरू फर्कि आई यति वयान गर्याका हुन् काठमहालतर्फका कठैया रक्मीहरूसित वाकि धेर छ वुझारथ गर्नालाई दरभंगासम्म जानुपर्छ भंथ्या भन्या कुरा सुन्दा मुगलान्तर्फ षोजि दरभंगासम्म पनि पुगी मुगलानातर्फ गयाका भया तहकित गरि पत्ता लगाई आउनु भनि अमिनीका २जना सिपाहि. मुगलानातर्फ र २ सिपाहि चौरियातर्फ पठायाको छु प्रभु. नेपालवाट पल्टनिञ्या षटियाको षवर उनका मानीसले नेपालवाट लेषदा थाहा पाई हो वा. निज पल्टनिञ्याहरू वन्चौरि आयाको अघिवाटै थाहापाई हो . निजमेजर कपतान बेपत्ता भै आजसंम पत्ता नलाग्दा ठाउं ठाउंमा मानिस पठाई राख्याको छ पठायाका मानिस आयापछि जस्तो षवर आउला आफ्ना पानिमा भेटचा सनदवमोजिम् नेल ठोकि चलान गर्न्या र मोगलानाको पत्ता लाग्यो भन्या सोमाफिक विन्तीचढाई पठाउन्या काम गरूंला करुणानिधान जो हुकुम् लेषदा वेअदवि पन्याको सेवक जानी माफ फर्माई वक्सी गातका कुशल मंगलसहितको करुणा वक्सभया सोवमोजिम् गर्दाहुं विज्ञ वर प्रभु चरणारवृंदयुगलेषु किमधीकं —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— ——

अर्जि——

उप्रान्त करुणानिधान अधीक भाद्र शुदी १२ रोज२मा —१— का स्थान सुनका छाना नैरित्य दिशापट्टि सूरका सिघका चिउडा दारिवाट. येक घडि उभियेर हेर्दा १।२ थोपा पानी षस्तछ. अधिका भन्दा. त्यो षस्याको पानी थोरो वाक्लो पनि नुनिलो पनि छ भन्छन् यो उत्सव होइन. विघ्न हुन्या वेरित हो. अधि पनी यस्तै भयो र गधेगुम्वामा. चिकेषेम्वुसित लडाञ्नी भै. नीज चिकेषेम्बु र अरू धेरै मानिस मन्या अझ पनी कसो कसो हुन्छ भनि. ल्हासाका सहरवासिहरू भन्छन्. सारो भेषु ई २ गुम्वाको पनी मेल अझ भयाको छैन. झगडा होला भने जस्तो तवर छ. यति कुरो तहकीयात हो. धनकुटापूर्व. देवाधर्मपश्चिम. ल्हापुच्याका मुलुकमा अंग्रेजहरू धरै घुसि. घर वुनाई दोचा वष्षु सिलाउछन्. इ अंग्रेजहरू वसेका जग्गावाट १० दिनमा डिगर्चामा. सरासर आउ भन्या आइपुग्छन् भन्ने गल्वा गर्छन्. यो वेहोरा वुझि तहकीयात गरि पछि विति चढाउला. भोट् सर्कारवाट अधिकाभन्दा हिजआजका काजि भारदारहरूले अम्वाहरूको मर्ज्यादा गर्न लागीरहेछन् मसित भन्या मुखको लोलोपोतो गर्छन् मसित परिआयाको झगडा माम्ला अझ छिनिदियाका छैनन् भरेभोलि.— कप्तान् साहेव र हामि वसी. जो परिआयाको मामला वेहोरा नीञ्चानिसाफ मामिला छिनौला भन्छन् राकस्या भन्ने धैवुन् थिया. यस पाला काजिको षदम भै. काजिहरू वस्न्या गद्दीदेखि तल वसी. कास्थालमा काजकाम गर्न लाग्याका छन् चिनमा साधिपठायाका छन्. वाहावाट जवाफ आयापछि काजि हुन्छन् सेठको छोरो काजिका हात्गोडा सुज् भय. भनि. हातगोडाको नेल काटि नजरवन्दी गरि थुनी राष्याकै छ. अधि ञामुन्वाट पवोंणा वेढाउन्या वषत्मा उत्सव निमित्त दोहोरा षडा हुन आउन्या चिनिया भारादार सिपाहिहरूलाइ दिनानिमित्त तिमिसंगका आम्दानीमध्ये मोहर रूपैञ्या ५ सय अम्वाहरू भयाका ठाउमा तिमि गै दर्जामाफिक वांडिदिनुहवस् भनि पुऱ्याइदिनु भन्ने गजि भै अधि आयाका वेहोरामा सो रूपैञ्या अम्वाहरू भयाका ठाउमा पुऱ्याउन जादा तिम्रा —२— वाट हामिलाइ स्व वेहोराको चिठि आयेन. इ रूपैञ्या अैले हामि लिदैनौ भन्ने जवाफ अम्वाहरूवाट दिदा स्व रुपैञ्या लि फर्कि आयाको थिञ्या. रुपैञ्या किन फर्काया भनी चिनिञ्याहरूसित वुझदा. रूपैञ्या पनि थोरै भया. नेपाल जान्या उताल्वे आयापछि वुझिलीनुपऱ्या वाहापछि लीउला भन्ने वुझ छ भन्या र स्व वेहोरा अधि हजुरमा विन्ति चढाई पठायाको हो. आज उताल्वे नेपालबाट ल्हासा आइपुग्यापछि यो वेहोरा मैले गर्दा अम्वाहरूसंग विन्ति पारि जवाफ म ल्याउला भनी रहदा वल्ल आज अम्वाहरूवाट त्यो रुपैञ्या हामि वुझिली वांडिदिदैनौ. कप्तान्का हातले ढाप्चिताल्वेलाई दिउन् भनी पठायाको छ भन्या र अम्वाका हातमा दिनु भन्ने रुपैञ्या नसाधि ढाप्चिताल्वेका हातमा दिन म सकतिन भनी मैले भन्या हजुरवाट पनि अम्वाहरूले रुपैञ्या लियेनन्. भन्या स्व वेहोरा हाम्रा हजुरमा विन्तिचढाइ पठाउनु भन्ने सिछे भै आयाको थियो र स्व विन्ति चढायाको हो ढाप्चिताल्वेका हातमा ५ सय रूपैञ्या दिउ की नदिउ जोमजि म वस्याका घरमा चोरले वहुतै दुष दियो र. मानिस पनि मसित कम् हुनाले तहविल जोगाउनलाई वहुत कठिन् पर्न लाग्यो कालकला तहविल् चोरि भया—३— को ज्मा चोराउन्याको छोरानाति हुन् भन्यापछि परन्तु मेरो नाउ पनी विग्रन्या —३— को ज्मा पनि गिर्ला भन्ने अर्थले घरपछाडि उत्तरपट्टि तहविललाई मद्दत पुगन्या रमन् वसून्या पाटि वनायां स्व वनायाको षर्च काला मोहर थान् २३०।। यति लाग्यो यो षर्च स्याहामा चढायाको छ, हजुरका तजविजमा जो ठहर्छ. मानिस कम् हुनाले.—३—को अफिस असवाफ समाल्नलाई वहुत कठिन परिरहेछ. ज्यू भने वुढो छोरा वालष सहरवाहिर येकलासको घर हुदा हर्हम्यास हार्गुहार पनी पाञ्चीन्या छैन अघावै विन्ति कीन गरिनस् विग्रेपछि विन्ति गर्न्या भन्ने हजुरमा पर्ला भरमग्दुर ता निमेष जानि गऱ्याको छु औ गोर्षा राजधानि वाह्रगाउमध्ये काग्वनी वस्ने वम्वो सांगे भोटेको मालधन् भोटका टिगरिमध्य मांकाप्तेम्वे भन्ने गाउमा चोरि भै ताहाको भोटे वांडा र भोटेनीलाई मेरा चोर ईनै हुन् भनी पत्री ल्हासामा ल्याई ति चोराइ माग्न्याहरूलाई कुटि केरषार गरि पुर्पछे हुदा हुदै भोटे वांडा चाहि मरिगयो भोटेनिलाई फेरि कुटपिट् गरि केरषार गर्दा पनी चोऱ्याको नठहर्दा नीज नीजवम्वो सांगे भोटे मेरो धन चोर्न्या चोर इनिहरू होइनन् रहेछन् भनी कायल भै स्व जरिवाना तिर्न नसक्ता हजुरमा साधि अैन वमोजिन् म्यादमा पऱ्याको थियो यसको चोरि भै वाकी रहेको धन निज मांकाप्गाउको झुम् पुन् हस्ते रहेको छ. स्व धन झिकाई देउ भनी भोट सर्कारमा वारम्वार भन्दा. आजभोली झिकाइदिउला भनी उसै रहेको थियो. यसपाला. २८ साल श्रावण शुदि ७ रोजमा. नीज वम्बो सांगे भोटे म्यादबाट नेलसमेत लि भाग्यो. हामिले छोड्याको होइन मुलुक तिमीहरूको हो. त्यो. भोटेलाइ षोजि पत्रि ल्याइदेउ भनी भोट् सर्कारमा भागेकै दिन भनीपठाञां गौडा अडा जगाजग्गामा नीज भोटें आयो भन्या पत्री ल्हासामा ल्याउनु भन्ने दस्कत पठाञ्यूं भनी राष्याछन् यस्ता रित्सित निज वम्वो सांगे भोटे भागीरहेछ. श्रावण शुदी १५ रोजसौलगायत् कधीक भाद्र सुदी १५ रोजतक मैन्हा १ को स्याहा रपोट् षडा गरि यसै अर्जिका संग चढाई

पठायाको छ अरू ञाहाको हाल सुरथ यथायोग्य छ. सेवकका अर्जिका वेहोरामा घट्वड् पऱ्याको होला छेमाकरुणा राषि वक्स्याजावस् शुभमस्तु शुभम् —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— ——

इत सेवक कपतान् जित्मान्सिह् सिलवाल क्षेत्रीको दिन प्रति सांज सवेरको कोटि कोटि सलाम सलाम् सलाम् इति सम्वत् १९२८ साल मिति अधिक भाद्र वदी १ रोज ५ सुभम् मुकाम ल्हासा अडा शुभम् —— —— —— —— ——

श्री दुर्गाज्यू
श्री ५ वादशाह
१,
श्री ३ महाराज
२

अर्जि—— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— —— ——

उप्रान्त करुणानिधान भाद्र सुदी ५ रोज ४ मा लेषीयाको करुणा कृपापत्र. आश्विन सुदी ७ रोज ७ मा आइपुग्यो नेपाल हाडिगाउको हर्ष ज्यापु चोर. भोटका मुलुकको होईन.हाम्रा मुलुक्को हो भन्या तेसलाई नेलगल्फन्दि हालि. सिपाहि साथ लगाई.वाटामा नउम्कन्या गरी ञाहा पठाइदिन्या काम गर तेस चोरलाइ. नउम्कन्या गरि ञाहा पठाउन सकतैनौ भन्या नेल गलफन्दी हालि नउम्कन्या गरि ताहि कैदमा राषिछोडन्या काम गर अघिदि आयावमोजि म् रुपैञा दि भर्पाई लिनु भनी साहु हर्षनारान्वाट साहु हिरासिंलाई लेषि आउन्या छ. सो वमोजिम् रुपैञा लि भर्पाई दिनु अघि तिमिले चलान गरि पठायाको घोडा र तिव्राकालिज्हरू-मध्ये तिव्राकालिज्हरू आइपुग्या. घोडा आई पुग्याको छैन. कालिजका भाल्यामात्र रह्याछन् इ कालिजतिव्राको र. घोडाको मोल षर्चका रुपैञाको घोडा आइपुग्यापछि. अघि लेषिगयावमोजिम मिन्हाको सनद भै आउला अव फेरि पनि यसै जातका कालिजमध्ये भाल्या गोटा २० पोथि गोटा ३० ज्मा गोटा षरिद पाञीन्छन् भन्या. षरिद गरि षरिद गर्न पाञी दैन मानिस् पठाई षोजि पाञीन्छ भन्या र षोजन्या मानिस् छैन भन्या. षोजन्या मानिस् भर्ना गरी षोजि षरिद गरी जस्ता रितसित हुन्छ. पठाउनु ५० गोटा पाइयन भन्या भाल्या गोटा १० पोथि गोटा २० ज्मा गोटा ३० तेसै जातका कालिज नपठाई हुदैन वाटामा सम्मारसित लैजानु भनि अह्राई सिकाई वन्दवस्त वाधि पठाउन्या काम गर्नु ति कालिजहरू षरिद गर्दा जो पऱ्याको मोल र षोजन्या मानिस्लाई दियाको दर्माहा. ति कालिजहरू पठाउदा वोकन्या भरियाको ज्याला आहारास्मेत् जो लाग्याको षर्च हिसाप गरि कागज लेषि सहि छाप गरि ति कालिजका साथमा ञाहा पठाइदिनू र कालिजहरू ञाहा आइपुग्यापछि सहिछाप पऱ्याका कागजवमोजिमका रुपैञा कौसितोसाषानावाट भर्ना होला मर्जि भै लेषिआयाका वडापत्रको दर्शन गरि अर्थ वुझि सिह्र चढाञा. हर्ष ज्यापु चोर नेपाल हाडिगाउको हाम्रै रैयत हो नेलगलफन्दि छुटाई नेपालतरफ पठाइदिउ भन्या जियको जवरजस्ति छ. विच वाटामा उमकला की भने जस्तो लाग्छ. नेलगलफन्दिसमेतै गरि पठाईदिउ भन्या भोट्को मुलुक् मैले भनि नहुन्या तैपनि ञाहाका काजिहरूसित भन्सुन गरि पठाइदिउ भन्या घोडामा हिड्नुपर्ने नेल्गलफन्दिसित घोडामा चढनु नहुन्या. षर्पन् डोका भारिको वाटो विकट् हुनाले वोकन्या चलन् छैन नेल्गलफन्दि हालि अझतक भरमगदुर गरिरा्ष्याको छु तह पऱ्या चलान् गरिपठाउन्या छु कालिजका वेहोरालाई हिउदमा पाञीदैनन् वर्षा लाग्यापछि भरमग्दुर गरी चढाई पठाउन्या काम गरुला अघिदेषी हाम्रा दसैं गऱ्याको जवरा रोटिको भाग् अम्वालाई पुऱ्याउन्या गरेको रहेछ र. आज पनि सोहिवमोजिम जवरा रोटिको भाग् लि डन्तारिन् अम्वालाई पुऱ्याउन जादा दसैको नाच राम्रो भयो की भनी सोध्या र नाचन्या रित् हाम्रो छैन देउताको पुजामात्र हो यो देउताको प्रसाद भनि तपाञीलाई चढाउन ल्यायाको हो भन्ने कुरा भया —१— वाट प्रमाणा भै आयो कि भनी मैले भन्दा आयाको छैन. आयापछि तपाञीलाई भनौला भन्या र तपाञी वडा अम्वाले हुन्छ भनी गरिपठायाको कुरो २ दिन ढिल् भयो तापनि सो वेहोरा भै काउन्यैछ भन्ने मेरा मनले निस्यै मान्याको छु भन्ने यति कुरा अम्वासिह

मेरा भया. यो दसैको भाग् पुऱ्याउन जादा अघिका अम्वाहरूले छुरि १ थैलि २ इन्फाई १ दिन्थ्या. ई अम्वाले पोर पनि केहि दियेनन् अैले पनी केहि दियेनन् दसैको भाग फापुन्लाई पनी लि जानुपर्ने रहेछ र भाग लि म जादा तिम्रा –२ – लाई –१– वाट प्रमाणा भै आउन्याछ भन्ने अघि चिठी आयाको हुनाले सोहि प्रमाण लि लेइतारिन अम्वा टिगरी-सम्म पुर्गी. मातालेर. मफापुन् हामि २ठुला पगरिमा सो प्रमाणा लि नेपाल् पठाउनु भन्ने अम्वाको र. हाम्रो मतलप भयाको थियो भदौ असौज सम्ममा प्रमाणा आई पुगला भन्ने ठहराई आश्विण शुदि ८ रोजमा त्यईतारिन् अम्वा. टिगरितरफ जान्छन् हुलाक तयार गर भन्ने भोटचाहरूलाई उर्दी दियाको थियो प्रमाणा नआईपुग्या पनि उर्दि दियाको हुनाले त्यइतारिण अम्वा जानुपऱ्यो र गया प्रमाणा पनी –१– वाट भै पौषदेषि यसो निर्स्यै आईपुग्छ. धन्दा नमान्नुहवस् कपतान साहेव भन्या र यत्रा ठुला अस्मान् ——१—— का तपाञ्ची अम्वाहरूले हुन्छ. भनी गरेको काम हवैन भन्ने धन्दा मलाई निर्स्यै छैन निर्स्यै हुन्येछ म आनन्दमा छु. भनि मैले भन्या र नहुन्या भया अघेरै हुदैन भन्न्या थिञ्यू प्रमाणा भै आउन्यैछ. धन्दा नमान्नुहवस् भन्न्या यति कुरा फापुन्सित मेरा भया. त्यइतारिन् अम्वा जादा कासेलका ४ काजि र म पनी ल्हासादेषि १ कोससम्म पुऱ्याउन गञ्यूं सय छविस भोटचा सिपाहिहरूले वडाइ गऱ्या लामागुरुको सवारि आश्विण सुदी ६ रोजका दिन भेवुंगुम्वामा भयो र दसैको भाग निज लामालाई पुऱ्याउन पायाको छैन,. लाव्रेङमा पनी अघिदेषि दसैको भाग् पुऱ्याउन्या गरेको रहेछ. निज लाव्रेङ वाट पनि. धान् कनिका चावल सरोवर भयाको चावल् सानु वकुं १ दिन्थ्या. यस पाला भाग पुऱ्याउन जादा चावल् पनी दियेनन् अौ वडा दसैको तिलक प्रसाद तोरन् षाता र मैले चढायाको टिका दर्शन भेट् –२– का हजुरमा मोहर रूपैञ्चा ४ हजुरमा मोहर रूपैञ्चा २ यसै अर्जिमा षामि चढाई पठायाको छु. दाषिल होला भाद्र सुदी १५ रोजसौ लगायत् आश्विण सुदी १५ रोजतक मैन्हा १ को स्याहारपोट् यसै अर्जिका संग चढाई पठायाको छु. अडामा दाषिल होला अरू न्याहाको हालसुरथ यथायोग्य छ सेवक्का अर्जिका वेहोरामा घट्वड् पऱ्याको होला छेमाकरूणा राषिवक्स्याजावस् शुभमस्तु शुभम् —— —— —— —— —— —— —— ——

वैदिक शिल्पविज्ञानः एक दिग्दर्शन

–खोमराज नेपाल

सम्पूर्ण लौकिक ज्ञान, विज्ञान, शिल्पकलाको वर्णन बीजरूपमा सर्वप्रथम वेदमा नै विद्यमान छ। त्यसैबाट प्रेरणा प्राप्त गरेर मानव वैज्ञानिकहरूले वर्तमान कालमा यो प्रगति गरेका छन् भन्ने हाम्रो धारणा छ। यो कुरा कहाँसम्म सत्य छ, त्यसको सत्यायन, प्रमाणीकरण वैदिक साहित्यको अध्ययन-मननबाट नै हुनसक्दछ। वेदमा विज्ञान, शिल्पकलाको अस्तित्व छ भन्ने कुरा अब हामीले मात्र होइन पाश्चात्य विद्वान्हरूले पनि स्वीकार गरेका छन्। उदाहरणार्थ Mrs. Wheeler Willore नामक एक विदुषीको यो वक्तव्य उल्लेखनीय छ–

"We have all heard and read about the ancient religion of India. It is the land of the great vedas, the most remarkable works, containing not only religious ideas on a perfect life, but also facts, which all science proved true. Mlectricity, Radium, Electrones, Airships, all seem to be known to the Risis who found the vedas."

अर्थात् हामीले प्राचीन हिन्दूधर्मबारे धेरै सुनेर पढेका पनि छौं। यसै पुण्यभूमिमा वेदको आविर्भाव भएको हो। जसमा नै केवल एक पूर्ण जीवनका सम्बन्धमा धार्मिक विचार मात्र प्रत्युत ती तथ्यको पनि जसलाई आधुनिक विज्ञानले सत्य सिद्ध गरेको छ, वर्णन विद्यमान छ। इलेक्ट्रीसिटी, रेडियम, इलेक्ट्रोन आदि पदार्थ ती ऋषिलाई ज्ञात थियो, जसले वेदको साक्षात्कार गरेथें।

यहाँ यस दृष्टिकोणलाई लिएर गरिएको वैदिकसाहित्यको सानो अध्ययनको फलस्वरूप यत्रतत्र वर्तमान तत्सबन्धी वैदिक प्रमाणको आधारमा वैदिक शिल्पविज्ञानका सम्बन्धमा संक्षिप्त प्रकाश पार्नु यस प्रयत्नको उद्देश्य हो, जो पाठकहरूको निमित्त रुचिकर हुनेछ भन्ने मेरो धारणा छ।

कुत्स आदि आर्यावर्तीय राजामाथि आक्रमण गर्ने दस्युलाई युद्धमा नष्ट गरेर इन्द्रले उनको रक्षा गरेको कुरा हामीलाई वैदिक वाङ्मयको अध्ययनबाट अवगत हुन्छ। उक्त युद्ध हुनुभन्दा धेरै वर्षपहिले आर्यावर्त प्रदेशमा 'सुधन्वा' नामक एक राजा भएका थिए। उनका तीन पुत्र थिए ऋभु, विभ्वा र वाज। यी तीनै शिल्पकलामा अत्यन्त निपुण थिए। उनलाई प्रायः 'ऋभु' शब्दद्वारा सम्बोधन गरिन्थ्यो। यी भारतवर्षीय मनुष्य थिए। यिनीहरूले देवशिल्पी त्वष्टासँग शिल्पकला सिकेका थिए। परन्तु आफ्नो विलक्षण प्रतिभा-प्रभावद्वारा अनेक प्रकारको विमानादि निर्माण गरी इन्द्रादि देवलाई अर्पण गरेका थिए तथा शिल्पकौशलद्वारा इन्द्रलाई प्रसन्न पारी देवत्व तथा रात्रिकालीन भोजनमा इन्द्रका सहभोजी हुने सौभाग्य प्राप्त गरेका थिए। इन्द्रको भोजन दिनमा तीन वार हुन्थ्यो, उनलाई क्रमशः प्रातः सवन, माध्यन्दिन सवन तथा तृतीय सवन भनिन्थ्यो। प्रातः सवनमा अश्वि देवता, माध्यन्दीन सवनमा अग्नि देवता र तृतीय सवनमा ऋभुगण प्रधान सहभोजी थिए। यो कुरा अथर्व वेदको निम्नलिखित मन्त्रमा वर्णित छ।

यथा सोमः प्राप्तः सदने अश्विनोर्भवति प्रियः।
एवामे अश्विना वर्च आत्मनि धियताम्॥

(*अथर्व*, ६।१।११)

यथा सोमो द्वितीये सवने इन्द्राग्न्योर्भवति प्रियः।
यथा सोमस्तृतीयसवने ऋभूणां भवति प्रियः॥

(*अथर्व*, ६।१।१३)

यसरी यिनले आफ्नो शिल्पकौशलद्वारा इन्द्रको अनुग्रह प्राप्त गरी देवत्व तथा सहभोजित्व प्राप्त गरेका थिए। देवाधिदेव इन्द्रको सहभोजी हुनु त्यस वेला धेरै गौरवपूर्ण सम्झिन्थ्यो। एवं कतिपय विशिष्ट व्यक्ति नै यस सौभाग्यको अधिकारी थिए। यी ऋभुको स्तुतिमा ऋग्वेदमा अनेक सूक्ति मिल्दछन्, जसमा यिनको जीवनचरित्रमा पर्याप्त प्रकाश पारिएको छ। यिनका आचार्य त्वष्टाले इन्द्रको लागि बज्रको निर्माण गरेको

कुरा त प्रसिद्ध नै छ । उनैले इन्द्रको लागि एउटा चमस (सोमपानपात्र) बनाएका थिए, जसको देवसमाजमा ठूलो प्रशंसा थियो । ऋभुगण आफ्नो कलानैपुण्यको अभिमानले त्वष्टाले बनाएको चमसमा आक्षेप गर्दै भन्दथे– चमस बनाउनु कुनै ठूलो कुरा होइन । उसमा जो विलक्षण गुण छ, त्यो त काठको हो । उस समय इन्द्रका प्रतिनिधि (Viceroy) भारतवर्षमा वह्निदेव कहलाउँदथे । तिनको कार्य यहाँबाट प्राप्त भएको कर इन्द्रकहाँ पुऱ्याउनु थियो । जसरी अधिदेव जगत्मा वह्निदेवले आहुतिद्वारा प्रदत्त अन्नादिको रसलाई आदित्य प्राण (इन्द्र) को समक्ष पुऱ्याउँदछन्, त्यस्तै भारत भूमिमा स्थित वह्निदेवले भौम त्रिलोकीको स्वर्गका शासक इन्द्रकहाँ कर पुऱ्याउने गर्दथे । अग्निदेवले एक दिन प्रसंगवश त्वष्टालाई यो सूचना दिए– ऋभुगणले उनले बनाएको चमसको निन्दा गरेका छन् । त्यसपछि त्वष्टाले क्रुद्ध भएर भने– देवताको पानपात्रको जसले निन्दा गर्दछ त्यसलाई हामीले मारिदिन्छौं (ऋ १।१६।१) । स्वर्गलोकबाट फर्केपछि मनुष्यलोकेश अग्नि त्वष्टाको रोषपूर्ण वचन सुनाउन ऋभु-निवासमा गए । उनलाई आएको देखेर ऋभुहरू तर्कवितर्क गर्नलागे– यो अग्निदेव अकस्मात् यहाँ किन आउँदैछन्, यी श्रेष्ठ छन्, तसर्थ हामीमाथि कृपा गर्न आएका हुन् अथवा यविष्ठ (सानो) बनेर हामीसंग कुनै याचना गर्न ? अथवा त्वष्टाको विषयमा हामीले पहिले जो कुत्सित वचन बोलेका थियौं, त्यसबारे केही वृत्त सुनाउन आएका हुन् ?

(ऋ. १।१६१)

यसरी तर्कवितर्कद्वारा तृतीय पक्षलाई ठम्याएर उनले आफ्नो गल्ती स्वीकार गरे– मनुष्यले देवताको निन्दा गर्नु उचित होइन । ऋभुहरूले अग्निलाई उत्तर दिए– हामीले त्वष्टा निर्मित चमसको निन्दा गरेको होइन किन्तु हाम्रो भनाइ के छ भने उक्त चमसमा जो चमत्कार छ, त्यो चमसको होइन किन्तु काठको हो । यसमा ऋभुहरूलाई एकान्तमा प्रोत्साहित गर्दै अग्निले भने– देवताहरूले तपाईंहरूलाई यस्तो चमस बनाउने आदेश दिनुभएको छ, जो एक भएर पनि चार हुन सकोस् । ऋभुहरूले पहिले नै भनिसकेका थिए। उनले त्वष्टाले भन्दा बढी उत्कृष्ट चमस बनाउन सक्तछन्, यस्तो चमस, जसलाई तुरुन्त चार चमसमा परिणत गर्न सकिन्छ, यो उनको प्रतिज्ञा थियो । यसैको स्मरण गराउँदै उक्त प्रकारको चमस बनाउने आदेश उनलाई दिए तथा एक यस्तो आकाशचारी रथ बनाउने आदेश दिए जो घोडाको सहायताको बिना नै चल्न सकोस् । यस्तै अन्य चामत्कारिक शिल्प निर्माणको पनि आदेश दिए । देवताद्वारा आदिष्ट यी पदार्थको निर्माण गरी उनलाई लिएर स्वयम् स्वर्गमा गई इन्द्रलाई समर्पित गर्नु भन्ने पनि यिनले अह्राए । यदि तिमी-हरूले यो कार्य सम्पन्न गर्न सक्यौ भने तिमीहरू यज्ञिय देव बनाइनेछौ । तिम्रो एक चमसलाई चार चमसमा परिणत भएको देखर त्वष्टा पनि लज्जित हुनेछन् । साथै अग्निले यो पनि सल्लाह दिए– स्वर्गमा हामीसंग परामर्श गरेर आफ्नो शिल्पकला हाम्रै समक्षमा इन्द्रलाई भेट गर । अग्निदेवको आदेशानुसार ऋभुहरूले अनेक प्रकारका यन्त्रको निर्माण गरे जसको उल्लेख संक्षेपमा अनुपदमा नै गरिनेछ । उनलाई लिएर उनीहरू इन्द्रलाई समर्पण गर्न अमरावती गए । अत्यन्त प्रसन्न भएर इन्द्रले उनलाई देवत्वकोटीमा प्रवेश दिए । साथै आफ्नो तृतीय सवनमा सहभोजी हुन विशेष सम्मान प्रदान गरे । यो कथानक कपोलकल्पित होइन प्रत्युत वेदमन्त्रको आधारमा संकलित छ । वैदिक विद्वान्हरूको भनाइ छ– वेद मन्त्रले आधिभौतिक, आधिदैविक आदि अर्थमा प्रकाश पार्द-छन् । यसै मान्यतानुसार यी मन्त्रका आधिदैविक, आध्यात्मिक आदि अनेक अर्थ हुन सक्दछन् । परन्तु यो प्रकरण आधि-भौतिक अर्थलाई लिएर चलेको प्रतीत हुन्छ, एवं यसमा भौम-त्रिलोकी स्वर्ग र उसका अधिपति इन्द्रको वर्णन गरिएको छ। तथा ऋभुलाई भारतवर्षको अधिवासी मर्त्यको रूपमा अमरत्व प्राप्त गरेको कुरा देखाइएको छ । भौमत्रिलोकीमा आर्यावर्त, पृथ्वीलोक, हिमालय प्रदेश, अन्तरिक्ष तथा त्यसको उत्तरमा स्वर्गलोकको कल्पना गरिएको छ ।

अस्तु, अब यी ऋभुले बनाएका अनेक यन्त्रहरूमध्ये एउटा आकाशचारी विमान थियो जसको वर्णन वामदेव ऋषिले निम्नलिखित मन्त्रमा गरेका छन्– ऋभु देवताको स्तुति गर्दै वामदेव ऋषिले भन्नुभएको छ–

अनश्वो जातो अनभीषुरुक्थ्योरथस्त्रिचक्र: परिवर्तते रज: ।
महत्तदो देवस्य प्रवाचनं द्यामृभव: ।
पृथ्वीं यच्च वपुष्यथ ।
रथं ये चक्रु: सुवृतं सुचेतसोऽविह्वरन्ते मनसस्परि-
ध्यमा ।
तां उन्वस्य सवनस्य पीतये आवो वाजा ऋभवो देदया
मसि ।
(ऋ, ४।३६)

आचार्य श्री सायणको मतानुसार यस मन्त्रको भावार्थ यस प्रकार छ– हे ऋभु देवता ? तपाईंहरूले जो रथ बनाउनु-

भएको छ, त्यसले घोडा, लगाम आदि उपकरणको अपेक्षा राख्दैन। त्यसैले यो स्तुतियोग्य छ। तीन पाङ्ग्राको त्यो रथ अन्तरिक्ष लोकमा भ्रमण गर्दछ। यो महत्वपूर्ण कार्य तपाईंहरूको देवभावको द्योतक हो। यस्तो कार्यद्वारा तपाईंले पृथ्वी तथा स्वर्गलोकलाई पुष्ट गर्नुहुन्छ। हे ऋभु देवता हो! जुन उत्तम विचारशील तपाईंहरूले आफ्नै बुद्धि र प्रतिभाले यस्तो सुन्दर गोल अकुटिल जो रथ बनाउनुभएको छ, त्यस्ता तपाईंहरूलाई हामी आफ्नो यस यज्ञमा सोमपानको निम्ति निमन्त्रित गर्दछौं।

यस्तै प्रकारले उनले संश्लिष्ट (परस्परसयुक्त) अश्वाकारको एक विमान इन्द्रको निम्ति बनाएका थिए जसको नाम 'हरि' राखिएको थियो जो आकाश तथा पृथ्वी दुवैमा समानरूपले चल्न सक्तथ्यो। यो कुरा यस मन्त्रबाट ज्ञात हुन्छ–

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देव पानम्।
शच्या हरिधनुतरा वतष्टेन्द्र वाहावृभवो वाजरत्न:।

(ऋ, ४।३५)

यसैकारण इन्द्रलाई 'हर्यश्व' अथवा 'हरिवाहन' भनिएको हो। कुत्स राजाको रक्षाको निम्ति इन्द्र यसै यानमा चढेर आएका थिए।

अर्को एउटा यस्तो यन्त्र पनि ऋभुले बनाएका थिए जसको प्रभावबाट वृद्ध जराजीर्ण मातापिता पुनः युवा बन्न सक्तथे।

ये अश्विना ये पितरा ये उती धेनुं ततक्षुर्ऋभवो ये अश्वा:।
ये अंसत्रा य ऋधम् रोदसी ये विम्वो नर: स्वस्त्ययानि चक्रु:।

(ऋ, ४।३४)

बृहस्पतिको उपयोगको लागि एउटा विमान गाईको आकारको बनाएका थिए जसको नाम विश्वरूपा राखिएको थियो।

इन्द्रो हरिं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुषाजत्।

(ऋ, १।१६१)।

यस्तैगरी अन्यान्य देवताको निम्ति पनि ऋभुहरूले विमानादि वस्तुको निर्माण गरेका थिए। यिनका शिल्पको वर्णन ऋग्वेदका अनेक मण्डलमा मिल्दछ। ती सबको उल्लेख यहाँ आवश्यक छैन।

यसप्रकार वैदिक साहित्यको अवलोकन गर्दा वेदमा शिल्पविज्ञानको प्रशस्त सङ्केत उपलब्ध हुन्छ जसले यो आक्षेप गर्दछन् र वर्तमानकालमा विज्ञान-क्षेत्रमा जो नवीन आविष्कार भएका छन् उनलाई हेरेर हिन्दूहरूले वेदमा विज्ञानको अस्तित्वको क्लिष्ट कल्पना गर्न थालेका हुन्। वस्तुतः वेदमा विज्ञान शिल्पकलाको केही अस्तित्व छैन, उनको यो आक्षेप उपर्युक्त दिग्दर्शनबाट नै सर्वथा निराधार सिद्ध हुन्छ। वेदमा यस्ता शिल्पविज्ञानको उल्लेख छ, जसको वर्तमान वैज्ञानिकहरूले कल्पनासम्म पनि गर्न सकेका छैनन्। भविष्यमा जब त्यस्ता वस्तुको आविष्कार गर्न समर्थ होलान्, त्यति बेला यस वैदिक कथनको सत्यताको अनुभव उनले स्वयं गर्नेछन् तथा वेदका सम्बन्धमा प्रचलित "सर्वज्ञानमयो हि सः" तथा "सर्व वेदात् प्रसिध्यति" अर्थात् वेदमा सम्पूर्ण ज्ञानराशि निहित छ र सबै कुरा वेदबाट नै सिद्ध हुन्छ इत्यादि उक्तिको सत्यताको अनुभव उनले गर्नेछन्।

★

श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी र जन्मकुण्डलीको व्याख्या

—शङ्करमान राजवंशी

संक्षिप्त जीवनी—

यी पृथ्वीनारायण शाह गोरखाका राजा नरभूपाल शाहका माहिली महारानी कौशल्यावतीको गर्भबाट उत्पन्न छोरा हुन्। यिनको जन्म वि. सं. १७७९ पौष २७ गते भएको हो। जेठी महारानी चन्द्रप्रभावतीले पृथ्वीनारायणलाई बाल्य-जीवनमा राम्रो हेरविचार गरी हुर्काइन् ।उमेरदार भएपछि पृथ्वीनारायणको विवाह मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनकी छोरी इन्द्रकुमारीसंग भयो। तर विवाह हुनासाथ छोरीलाई लगत्तै बिदा नगर्ने मकवानीहरूको चलन हुनाले केही काल छोरीलाई बिदा नगर्ने कुरा हुँदा त्यसमा खटपट परी पृथ्वी-नारायणको मकवानीसंग मनोमालिन्य भयो र पृथ्वीनारायण रित्तै घर फर्के। त्यसपछि पृथ्वीनारायणले काशीका रजपूत दयाराम सिंहकी छोरी नरेन्द्रलक्ष्मीसंग दोस्रो विवाह गरे। वि. सं. १७९९ मा राजा नरभूपाल शाहको स्वर्गवास भएपछि पृथ्वीनारायण शाह राजसिंहासनमा बसे। पृथ्वीनारायणका प्रतापसिंह शाह र बहादुर शाह दुई छोरा भए। पृथ्वीनारा-यणका पालामा नेपालराज्य धेरै भागमा विभाजित थियो। पृथ्वीनारायण शाह उत्साही तथा प्रतिभाशाली पुरुष थिए। यिनले छिन्नभिन्न भइराखेको नेपाललाई एउटै बनाउनुपर्छ भन्ने विचार गरे। त्यस वेला पश्चिमतिर लमजुङ राज्य बलवान् थियो। आफू पूर्वतिर लागिरहेको वेलामा पश्चिम-बाट आफ्नो राज्य खाने धेरै संभावना हुँदा लमजुङसंग सन्धि गरी पृथ्वीनारायणले पूर्वतिरका राज्य एकीकरण गर्दै लगे। पूर्वतिरका राज्य चौदण्डी र विजयपुर दखल गरेपछि नेपाल राज्य सुखीमसंग जोडिनपुग्यो।

यिनले गरेको विजयको तालिका—

वि. सं. १८०१ आश्विन १५ गते नुवाकोट विजय।

वि. सं. १८११ श्रावण २७ गते नालदुम विजय ।

वि. स. १८१२ श्रावण १४ गते चौबीसी सिरानचोक विजय ।

वि. सं. १८१६ आषाढ २१ गते शिवपुरी विजय ।

वि. सं. १८१६ माघ १ गते काभ्रे विजय ।

वि. सं. १८१८ ज्येष्ठ ३० गते चौकोट विजय।

वि. सं. १८१९ भाद्र ९ गते मकवानपुर विजय।

वि. सं. १८१९ आश्विन २ गते तिमालप्रदेश विजय ।

वि. सं. १८१९ आश्विन २० गते सिंधुली विजय।

वि. सं. १८१९ आश्विन २२ गते हरिहरपुर विजय ।

वि. सं. १८१९ माघ १० गते मकवानपुरमा मीरकासिम-संगको युद्ध विजय।

वि. सं. १८२० कार्तिक १० गते धुलिखेल विजय।

वि. सं. १८२३ मा कीर्तिपुर विजय।

वि. सं. १८२४ आश्विनमा सिंधुलीमा अंग्रेज किनलक-संगको युद्ध विजय।

वि. सं. १८२५ आश्विन १३ गते कान्तिपुर विजय।

यसको लगत्तै ललितपुर विजय।

वि. सं. १८२६ मार्ग १ गते भक्तपुर विजय।

वि. सं. १८२७ फाल्गुनमा तनहुँ विजय।

वि. सं. १८२८ पौषमा सतहुँ विजय ।

वि. सं. १८३० भाद्रमा चौदण्डी विजय,

यसको लगत्तै विजयपुर विजय।

(यी तिथिमितिका विस्तृत विवरण पूर्णिमा पत्रिकामा हेर्नुहोस्)

यसपछि पृथ्वीनारायणले फेरि पश्चिमतिर राज्य बढाउने विचार गरी वि. सं. १८३१ को हिउँदमा नुवाकोट गएका

थिए। त्यहाँ केही दिन बिरामी भई पृथ्वीनारायण दिवङ्गत भए। माघ १ गते त्रिशूली गण्डकी देवघाटमा उनको दाह-संस्कार भयो।

यिनको जन्मकुण्डरी–

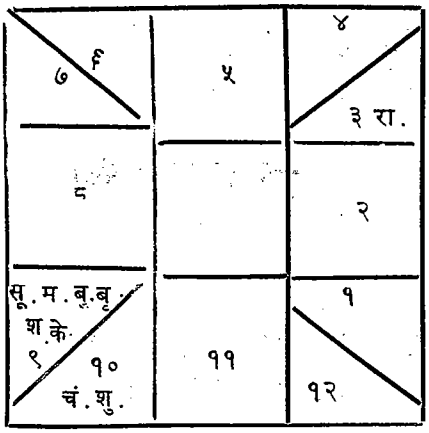

वि.सं.१७७९ पौष कृष्ण अमावास्या घडी ४।२ उप्रान्त प्रतिपदा पूर्वाषाढा घडी २।५८ उप्रान्त उत्तराषाढा नक्षत्र व्याघात घडी २।२ उप्रान्त हर्षण योग बव करण पौष २७ गते बृहस्पति वार सूर्योदयगत घडी ३६।१५ मा पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भयो।

(संस्कृत सन्देश १ वर्ष ३ अंक ११ पृष्ठबाट)

जन्मकुण्डलीको व्याख्या—

मानिसहरूको जीवनमा ग्रहहरूबाट गरिने व्यवहारका विषयमा प्राचीन ऋषिमुनिहरूले आफ्नो तपस्याद्वारा आर्जन गरी सार्वजनिक हितका निमित्त आफ्नो अनुभवको भण्डार छोडेर गएका छन्। त्यो हो ज्योतिष। ज्योतिष सिद्धान्त, संहिता, होरा गरी तीन भागमा विभाजित छन्। सिद्धान्त ज्योतिषमा गणितसम्बन्धी कुरा, संहिता ज्योतिषमा सकुन-सम्बन्धी कुरा, होरा ज्योतिषमा जातकसम्बन्धी कुरा छन्। जातकमा मानिसहरूको जीवनमा हुने शुभाशुभको वर्णन गरिएको छ। जीवन भनेको मानिसको अमूल्य चीज हो। जीवनमा भूत, भविष्य, वर्तमानका सुखदुःखादि कुराको झलक मानिसको जन्मकुण्डलीबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ। त्यसकारण जन्मकुण्डली मानिसहरूको सुखदुःखादि सम्पत्ति भरिएको जीवनरूपी भण्डारको साँचो हो। जन्मकुण्डली केवल मानिसको जन्ममिति समयसम्म मात्र देखाउने साधन होइन। त्यो ता जन्मँदा लिएर आएको आफ्नो भाग्यको रूपरेखालाई संकेत गर्ने चक्र हो। दुःख पीर पर्दा जन्मकुण्डली हेराउने, विवाह व्रतबन्ध गर्दा जन्मकुण्डली जुटाउने, मर्दा उसको जन्मकुण्डलीसमेत संस्कार गर्ने अद्यापि चलन छ। यदि त्यसप्रति विश्वास नहुँदो हो ता त्यो चलन चल्ने थिएन होला। त्यस विषयको शास्त्र पनि त त्यसै बनाइएन होला। त्यसकारण जन्मकुण्डली मानिसको जीवनको सारतत्व हो भन्नामा कुनै शंका हुँदैन।

जन्मकुण्डलीमा ग्रह नौ ओटा लेखिएका हुन्छन्। ती ग्रह क्रमैले सूर्य, चन्द्र,मंगल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि, राहु र, केतु हुन्। यिनलाई नवग्रह भन्दछन्। यी नवग्रहमा राहु र केतु दृश्य ग्रह होइनन् तापनि जन्मकुण्डलीमा राहु र केतुले पनि फल दिने हुनाले राहु र केतु पनि ग्रहमा लिइएका छन्। ती नवग्रहमा मुख्य ग्रह चन्द्रसूर्यलाई मानेका छन्। हुन पनि सूर्यको तापकिरण र चन्द्रको अमृतकिरण पृथ्वीमा नपर्दो हो ता पृथ्वीमा प्राणीहरूको सृष्टि नै हुने थिएन होला। सूर्यबाट जीवन र चन्द्रबाट भरणपोषण यावत् प्राणीले पाएका हुन्छन्। त्यस्तै अरू ग्रहहरू पनि विभिन्न विषयका कारण हुन्। ती यसरी बताएका छन्–

कालात्मा दिनकृन्मनस्तुहिनगु: सत्त्वं कुजो ज्ञो वचो ।
जीवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो दु:खं दिनेशात्मज: ।।१/२।।

(बृहज्जातक ग्रहयोनिप्रभेद)

सूर्य–आत्मा, चन्द्र–मन, मंगल–बल, बुध–बोली बृहस्पति–ज्ञान, शुक्र–कामवासना, शनि–दुःखका कारण हुन्।

जति प्राणी सृष्टि भएका छन् ती प्राणीले सूर्यबाट आत्मा अर्थात् जीवन, चन्द्रमाबाट मन, मंगलबाट बल, बुधबाट बोली, बृहस्पतिबाट ज्ञान, शुक्रबाट कामवासना, शनिबाट दुःखका अंश पाएर आएका हुन्छन्। मानिसको जीवनमा कुन कुन ग्रहबाट के कति अंश प्राप्त छन् भन्ने कुरा

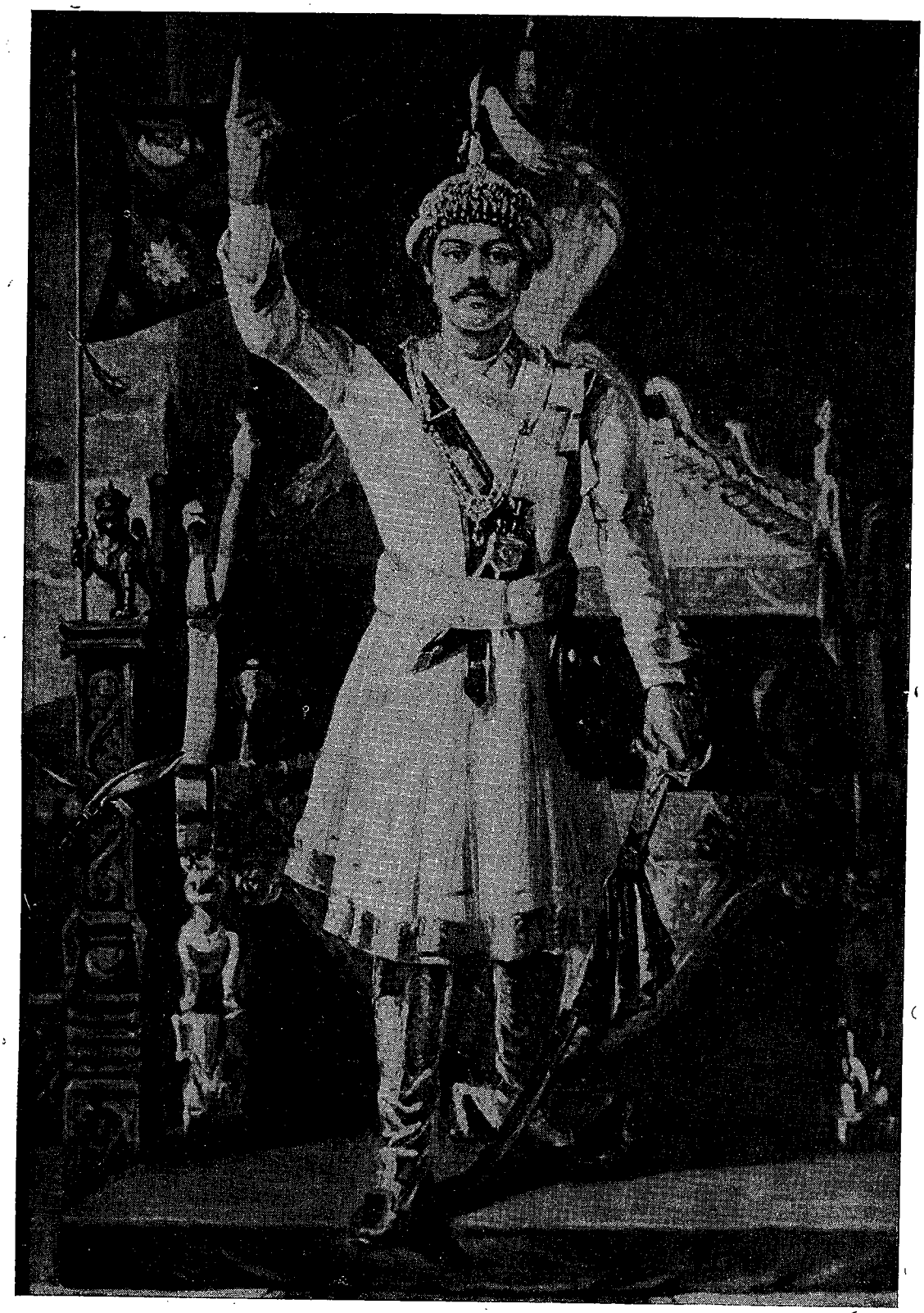

श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह

मानिसहरूको जन्मकुण्डलीमा रहेका ग्रहका विन्यासबाट थाहा हुन्छ ।

जन्मकुण्डलीमा बाह्र कोठा हुन्छन् । बाह्र कोठामा बाह्र राशि क्रमैले मेष, वृष, मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भर, मीनलाई अंकबाट लेख्ने गर्छन् । बाह्र राशिहरू पूर्वमा उदय भई पश्चिममा अस्त हुन्छन् । जन्म समयमा जुन राशि पूर्वक्षितिजमा लागी उदय भएको हुन्छ त्यो राशिलाई जन्म लग्न भन्दछन् । पृथ्वीनारायणको जन्मकुण्डलीमा ५ को अंक जन्मलग्नको अंक हो । यो सिंहलग्न हो ।

जन्मकुण्डलीमा बाह्र कोठाका बाह्र भावका नाम क्रमैले लग्नदेखि तनु, धन, सहज, सुहृद्, सुत, रिपु, जाया, मृत्यु, धर्म, कर्म, आय र व्यय, भन्ने व्यवहार गरिन्छन् । लग्न र लग्नदेखि चारौं सातौं दशौं कोठालाई केन्द्र भन्दछन् । लग्नदेखि पाँचौं र नवौं कोठालाई त्रिकोण भन्दछन् ।

दृश्य ग्रहहरू बाह्र राशिका मालिक बताइएका छन् । तिनमा सिंहराशिको मालिक सूर्य, कर्कट राशिको मालिक चन्द्रमा, मेष र वृश्चिक राशिको मालिक मंगल, मिथुन र कन्या राशिको मालिक बुध, धनु र मीन राशिको मालिक बृहस्पति, वृष र तुला राशिका मालिक शुक्र, तथा मकर र कुम्भ राशिका मालिक शनि हुन् । यी ग्रहहरूले आफ्नो सातौं राशिमा पूर्णदृष्टिले देख्तछन् ।

दृश्यग्रहहरू परस्परमा शत्रु मित्रु यसरी बताइएका छन्–

सूर्यका— मित्र–चन्द्र, मंगल, वृहस्पति । सम–बुध । शत्रु –शुक्र, शनि ।

चन्द्रका— मित्र–सूर्य, बुध । सम–मंगल, बृहस्पति, शुक्र, शनि । शत्रु छैनन् ।

मंगलका— मित्र–सूर्य, चन्द्र, वृहस्पति । सम–शुक्र, शनि । शत्रु–बुध ।

बुधका— मित्र–सूर्य, शुक्र । सम–मंगल, वृहस्पति, शनि । शत्रु–चन्द्र ।

बृहस्पतिका— मित्र–सूर्य, चन्द्र, मंगल । सम–शनि । शत्रु–बुध, शुक्र ।

शुक्रका— मित्र–बुध, शनि । सम–मंगल, बृहस्पति । शत्रु–सूर्य, चन्द्र ।

शनिका— मित्र–बुध, शुक्र । सम–बृहस्पति । शत्रु–सूर्य, चन्द्र, मंगल ।

अब पृथ्वीनारायणका जन्मकुण्डलीमा रहेका ग्रहबाट योग विचार गरिन्छ । यसका निमित्त शास्त्रमा बताएका श्लोक उद्धरण गरिन्छ ।

तपः स्थानाधिपो मंत्री मंत्राधीशो विशेषतः ।
उभावन्योन्यसंदृष्टौ जातश्चेद्दिह राज्यभाक् ॥१॥

यत्र कुत्रापि संयुक्तौ तं वापि समप्तसमौ ।
राजवंशोद्भवो बालो राजा भवति निश्चयः ॥२॥

शुतेशकर्मेशसुखेशलग्ननाथा यदा धर्मपसंयुताश्चेत् ।
नृपोंतरश्चेदिह वारणाढ्यः स्वतेजसा व्याप्तदिगन्तरालः ॥३॥

सुखकर्माधिपौ चैव मंत्रिनाथेन संयुतौ ।
धर्मेशेनाथ वा युक्तौ जातश्चेदिह राज्यभाक् ॥४॥

सुतेश्वरो धर्मपसंयुतश्चेल्लग्नेश्वरेणापि युतो विलग्ने
सुखेऽथवा मानगृहेऽथवा स्याद्राज्याभिषिक्तो यदि राजवंश्यः ॥५॥

(उडुदायप्रदीप योगाध्यायको टीका)

त्रिकोणाधिपयोर्मध्ये सम्बन्धो येन केनचित् ।
केन्द्रनाथस्य बलिनो भवेद्यदि सुयोगकृत् ॥१७॥

केन्द्रत्रिकोणाधिपयोरेकत्वे योगकारकौ ।
अन्यत्रिकोणपतिना सम्बधो यदि किं परम् ॥२०॥

यदि केन्द्रत्रिकोणे वा निवसेतां तमोगृहौ ।
नाथेनान्यतरेणापि सम्बन्धाद्योगकारकौ ॥२१॥

(उडुदायप्रदीप योगाध्याय)

उडुदायप्रदीप योगाध्यायको (१।२) श्लोकबमोजिम राज-**योग–**

तपस्थान भनेको धर्मस्थान अर्थात् नवौं स्थान हो । मन्त्रस्थान भनेको सुतस्थान अर्थात् पञ्चमस्थान हो । पञ्चम-स्थान र नवौं स्थानको मालिक परस्पर देखेमा अथवा ती दुवै जुनसुकै स्थानमा मिलेर बसेमा वा परस्पर पूर्णदृष्टिले देखेमा राजयोग हुन्छ भन्ने उक्त श्लोकको भनाइ छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा पञ्चमस्थानको मालिक बृहस्पति र नवौं स्थानको मालिक मंगल पञ्चमस्थानमा मिलेर बसेका छन् । त्यसकारण उक्त श्लोकबमोजिम राजयोग भयो ।

(३।४) **श्लोकबम्मोजिम राजयोग—**

सुतस्थान अर्थात् पञ्चमस्थानको मालिक, कर्मस्थान अर्थात् दशमस्थानको मालिक, सुखस्थान अर्थात् चतुर्थस्थानको मालिक, लग्नस्थानका मालिकहरू धर्मस्थान अर्थात् नवमस्थानको मालिकसंग मिलेर बसेमा राजयोग हुन्छ भन्ने श्लोकको भनाइ छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा लग्नको मालिक सूर्य, पञ्चमस्थानको मालिक बृहस्पति, चतुर्थस्थानको मालिक र नवमस्थानको मालिक मंगल परस्पर मिलेर बसेका छन् । त्यसकारण उक्त श्लोकबमोजिम राजयोग भयो ।।

(५) **श्लोकबम्मोजिम राजयोग**

सुतस्थान अर्थात् पञ्चमस्थानको मालिक, धर्मस्थानको अर्थात् नवमस्थानको मालिक र लग्नस्थानको मालिक समेत परस्पर मिलेर (लग्नमा वा चतुर्थस्थानमा वा पञ्चमस्थानमा बसेमा राजयोग हुन्छ भन्ने उक्त श्लोकको भनाइ छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा पञ्चमस्थानको मालिक बृहस्पति, नवमस्थानको मालिक मंगल, लग्नस्थानको मालिक सूर्य परस्पर मिलेर पञ्चमस्थानमा बसेका छन् । त्यसकारण उक्त श्लोक बमोजिम राजयोग भयो ।
उडुदायप्रदीप योगाध्यायको (१७) श्लोकबमोजिम **राजयोग—**

त्रिकोणस्थान अर्थात् ५ र ९ स्थानको मालिकमा जुनसुकै एउटाले बलवान् केन्द्रस्थान अर्थात् १,४,७,१० स्थानका मालिकसंग सम्बन्ध राख्छ भने असल राजयोग हुन्छ भन्ने उक्त श्लोकको भनाइ छ ।

सम्बन्ध ४ प्रकारका छन्—

प्रथम : स्थानसंबन्धो दृष्टिजस्तु द्वितीयक: ।
तृतीयस्त्वेकतो दृष्टि: स्थित्येकत्र चतुर्थक: ।।

उडुदायप्रदीप योगाध्यायको टीका....

(१) त्रिकोणको मालिक केन्द्रमा र केन्द्रको मालिक त्रिकोणमा भए प्रथम सम्बन्ध ।

(२) त्रिकोणको मालिकले केन्द्रको मालिकलाई र केन्द्रको मालिकले त्रिकोणको मालिकलाई परस्पर देखेमा दोस्रो सम्बन्ध ।

(३) त्रिकोणको मालिकले केन्द्रको मालिकलाई मात्र अथवा केन्द्रको मालिकले त्रिकोणको मालिकलाई मात्र देखेमा तेस्रो सम्बन्ध ।

(४) त्रिकोणको मालिक र केन्द्रको मालिक एकै ठाउँमा भए चौथो सम्बन्ध ।

पृथ्वीनारायणको जन्मकुण्डलीमा त्रिकोण स्थानका मालिकमा पञ्चमस्थानको मालिक बृहस्पति र नवमस्थानको मालिक मंगल छन् । केन्द्रस्थान १,४,७,१० मध्ये १,४,७ स्थानका मालिक क्रमैले सूर्य मंगल शनि छन् । तिनीहरू एकै ठाउँमा हुनाले ४ प्रकारका सम्बन्धमध्ये चौथो सम्बन्ध छ । त्यसकारण उडुदायप्रदीप योगाध्याय (१७) श्लोकले बताए बमोजिम राजयोग भयो ।

(२०) **श्लोक बमोजिम राजयोग—**

केन्द्रको मालिक र त्रिकोणको मालिक एउटै भएर अर्को त्रिकोणको मालिकसंग सम्बन्ध भएमा यसभन्दा ठूलो राजयोग अरू के हुन्छ भन्ने उक्त श्लोकको भनाइ छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा केन्द्रको मालिक र त्रिकोणको मालिक मंगल छ । अर्को त्रिकोणको मालिक बृहस्पति छ । ती दुवै त्रिकोणस्थानमै छन् । यस कारण उक्त श्लोक बमोजिम राजयोग भयो ।

(३१) **श्लोक बमोजिम राजयोग—**

राहु र केतु यदि केन्द्रमा वा त्रिकोणमा भए र त्यस स्थानको मालिकसंग वा अरू त्रिकोणका मालिकसंग सम्बन्ध भएमा पनि राहु र केतु योगकारक हुन्छन् भन्ने उक्त श्लोकको भनाइ छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा केतु त्रिकोणमा छ । त्रिकोण स्थानको मालिक बृहस्पति र मंगलचाहिं

केतुकै साथमा बसेका छन् । त्यसकारण उक्त श्लोकबमोजिम केतु पनि योगकारक भएको छ ।

अब ग्रहको विन्यासबाट फल विचार गरिन्छ–

ग्रहहरू आफ्नो राशीमा वा भिन्न ग्रहको साथमा भएमा बलिया हुन्छन्, शत्रुको राशीमा वा शत्रुग्रह साथमा भएमा निर्बल हुन्छन् भनेर बताएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको जन्मकुण्डलीमा सूर्य आफ्नो मित्रग्रहको साथमा मित्रग्रहको राशीमा बसेका छन् । त्यसकारण सूर्य बलवान् हुनाले यसले पृथ्वीनारायणको आत्मा बलियो हुने संकेत गर्दछ । चन्द्रमा समग्रहको राशिमा समग्रह शुक्रको साथमा भएर छैटौं स्थान रिपुस्थानमा बसेको छ । यसबाट केही अशुभ संकेत गर्दछ । मंलग आफ्नो मित्रको राशीमा मित्रग्रहका साथमा बसेको छ । त्यसकारण मंगल बलियो हुनाले यसले पृथ्वीनारायण पुरुषार्थवान् हुने संकेत गर्छ । बुध आफ्नो मित्रको साथमा समग्रहको राशीमा हुनाले बुध मध्यम खालको छ । यसकारण यसले पृथ्वीनारायणको वाक्चतुरता नीतिनिपुणता संकेत गर्दछ । बृहस्पति आफ्ना मित्रका साथमा भएर आफ्नै राशीमा बसेको छ । त्यसकारण यसले पृथ्वीनारायणको दूरदर्शिता तथा बुद्धिपरिपक्वता संकेत गर्दछ । शुक्र मित्रको राशीमा भए तापनि शत्रुग्रह साथमा भएर छैटौं स्थान रिपुस्थानमा बसेको छ । त्यस कारण शुक्र निर्बल हुनाले यसले पृथ्वीनारायण विषयवासना तथा विलासदेखि विमुख हुने संकेत गर्दछ । शनि समग्रहको राशीमा भएर शत्रुग्रहहरूको साथमा बसेको छ । त्यसकारण शनि निर्बल हुनाले यसले पृथ्वीनारायणलाई शारीरिक दुःख हुने संकेत गर्दछ ।

यसरी विविध योग परेको पृथ्वीनारायणको जन्मकुण्डलीले उनको जीवनको सारतत्व झल्काइदिएको छ । यो एउटा मोटामोटी विचार गर्ने तरीका मात्र हो । यसको सूक्ष्म विचार गर्ने विभिन्न तरीका होराशास्त्रको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले जुन छिन्नभिन्न भइराखेको नेपाललाई एकीकरण गरी ठूलो रूपमा परिणत गर्न सक्नु, उनको कीर्ति फैलनु, उनी प्रसिद्ध महापुरुष बन्नु आदि कुरा उनको यस जन्मकुण्डलीले स्मरण गराउँछ । जुन महापुरुषले गर्दा हामी नेपालीले नेपाली भन्न पाएका छौं । उनको गुण नेपालीमात्रले बिर्सन सक्दैन ।

The Kallala Dynasty of the Jumla Valley

Ram Niwas Pandey
M. A. D. P. Archael. (A. S. I.)

Introduction

In the pre-historic time the Jumla valley might have been a lake like the Kathmandu valley and it might have been made habitable by God Chandannath of Kashmir, who is said to have introduced the paddy crop there 1, but in the medieval period this region was ruled by the renowned Mallas. Simja and Dullu were the summer and the winter capitals of this vast Malla kingdom till King Prithvimalla but during the rulership of his son King Abhayamalla both of these cities seized to be the centres of the Malla adminstration. Now Udambarapuri becomes the residence of the king, and we do not know about what happened to the Mallas of the west after Abhayamalla. Did Abhayamalla being childless, distributed his kingdom among his vassals of Doti, Achham, Dullu and Jumla or was it a coup d' eteat and then the numerous small principalities had originated ?

To me it seems that the Mohammedan kings of Persia had wholly conquered India by the fourteenth century and as they had generously facilitied the settlement of the Mohammedan immigrants of their nativel and in the newly aquired principalities, the Kshatriyas and the Rajpoot kings of Rajasthan and other parts of the country were frequently by harassed the Musalim section of the population. In A.D. 1399 Taimur Lang of Persia had voilently raided ndia. In the course of his invasion he had hundered the might and eloquence of the Imperial Sultan of Delhi. At that time in the region of Rajasthan and Punjab about one hundred thousand Hindus were slaughtered 2 by the aggressor. These are some of the chief causes of the influx of a large number of the Kshatriya princes in the Western Himalaya during the opening decade of the fifteenth century A .D.

The Origin of the Dynasty

The Virendra Bahadur chronicle 3 gives the names of eighty-two kings of the Kallala dynasty. According to this document these kings of the Jumla valley were of the lunar dynasty, illustrious **Ravi-gotra** (solar pedigree) and the **Panchaparavara-sakha.** 4 The venerable deity of the family was Rudra and the sages of the family were Savarni, Chavana, Jamadagni, Margava (Bhargava) and Apalava. Vailabhya Risi was the first (king) of the Kallala dynasty. Succeeding him we have four more seers (Risi), then eight Adityas beginning from King Vijayaditya, after this thirty-seven **Ranas** including King Salivahana (this king is also referred as a Rana) and then five **Palas.** Posterior to these Palas we get the names of eleven kings having their names ending with the suffix of **Raj** and **Baliraj** is the fifth **Raj** king in this chronicle. The father of the latter was King Uttimraj. After the **Rajs** we get the names of fourteen **Shahi** and two **Shaha** kings.

Baliraj (A.D. 1404—45)

The chronicles of the Jumala valley frequently recite about King Baliraj. It has been

said in the Virendra Bahadur chronicle that Baliraj was a Rajpoot of the Raghu family belonging to Sisaudiya. His mother was Gauri-devi, a Kshatriya princess of Chittoragarh. She had come for the pilgrimage of the Mana-sarowar lake along with her family priests. While returning from the holy lake, in a village located in the vicinity of Khandacakra (Dullu) of King Malaibum **6**, she gave birth to Baliraj in the house of Meghamalla Ravala. This reality is corroborated by another chronicle of the region which is now in the possession of the history laurate Baburam Acharya **7**. The chronicles enjoin that one day King Malai-bum saw Baliraj with his forehead glittering like a radiant lamp **8**. He reported about this fact to his courtiers, who in turn advised the sovereign to assassinate Baliraj. They suggested that such a boy, if living in Khandacakra, when comes to youth, might cause injury to the king. Thereupon, King Malaibum wanted to kill Baliraj. But the daughter of Malaibum, who loved (radient prince) Baliraj, reported the details of the conspiracy to the latter. Then Baliraj fled in the dominion of Jaktsimha of Simja--Lamathada.

One day King Jaktisimha asked Baliraj if the later would like to drink the cold waters of the Jumla valley. Baliraj gladly accepted the proposals of the king. The wife of Jakti-simha also heard of the offers of her consort from the window of the palace. In the end she came down, near her husband, and compelled him to donate the Jumla valley for Prince Baliraj. Being compelled by this wife the king caused to bring some clay from the Jumla valley and the waters from the sacred tanks, wells and the rivers of the counrty. After taking a bath in the Ganga river**9** the king donated a cow and then he conferred the clay of the Jumla valley to Prince Baliraj along with a golden image.**10** But Baliraj, being a Rajpoot prince, did not accept the present grant. Thereupon, the donation was made available to Shree Devadas Joshi of Niwapanya village and Shree Shivaram Joshi of Cholagayi village.**11** These Brahmans gave the **tika** of royality (coronated) on the forehead of Prince Baliraj and then asked him to rule the Jumla and the Humla valleys and protect the Hindu religions and the Brahmans.

According to the Virendra Bahadur chro-nicle Baliraj became the king of Jumla on Sunday, fifteenth of Margasira of the Saka Era 1326 (1326×78=A.D. 1404). King Baliraj had ruled from the Sunargaon capital **12** Later on this city became famous as **Swarnagramavaranagara,** and it had found its mention in a copper plate issued by Kings Medinivarma and Baliraj jointly in the Saka Era 1326 (=A.D. 1404)**13** itself.

Now we have the question of Jaktisimha before us. I think that he is King Jaktismha of the Bajhang dynasty.**14** and not of Simja-Lamathada. As this king had the rancours with the Jumla and the Khandacakra (Dullu) rulers, he seemed to have helped Prince Baliraj in his plans of conquering the Humala and the Jumla valleys. Some more researches are requi-red in this context. According to **Document B** of Tucci **15**, it was Sage Chandananath, a Brahman priest, who had given the **Tika** (mark of royality on the forehead) of Jumla's rulership to Baliraj. It has been said there that Chandanath did this act after the two persons had returned together from the Manasarowar lake. Is this Chandananath, the priest Chan-dananath of Kashmir, who is said to have introduced the paddy crop in the Jumla valley?

Naraharinath has published the text of a copper-plate which was issued by kings Medinivarma and Baliraj in the Saka Era 1326 (=A.D. 1404)**16**. In the grant King Medi-nivarma has been described as ruling from the four-storeyed white palace of the Jumla valley. This palace was marked with the auspicious symbols of **swastika** (the sign per-excellance of the Aryans) and **nadyavarta** (this is also a Hindu symbol; also a type of building) and echoed with the alluring sounds of the melodious songs. The epithets **garunadhwajavataraparawara samsarasagarottara setubhutapaghana Srighanara dhita - prajya - rajya - raksa -Ksama-**

prachanda-nijabhuajadanda chandima sama kran-sata vairatapitha-dhisthita pratisthesta devata -paricarya-parayana 11 Raja-asuranarayana-med-ani-karayasaderau 17 of Medinivarma indicate that he was the decendent of King Abhayamalla itself, but he had ruled the Jumla valley on a limited scale only. As Baliraj had utterly over whelmed Medinivarma,the latter silently admitted the influence of the former. Medinivarma ruled from Simja till A. D. 1404, and per haps, as the chronicles enjoin, he became a weak king in the association of Baliraj, like Shivadeva I in the com pany of energetic Amsuvarma of the Kathmandu Valley in the seventh century**18**. In the Saka Era the Jumla Valley Trom the Simja capital 1315 (=A.D. 1394) Medinivarma is found ruling in the style of his father and the grand–father Abhya-malla and Prithvimalla. At that time he was addressed with the titles of **pratapamandalesvara, kirtikeyurahara, mandaliya -- asuranarayana** and **nijakulakumuda.** In the last decade of the fourteenth century the scribes had no knowledge of Sunaragoan or Suvarnagrama-nagara but in the opening decade of the fifteenth century Survarnagramanagara has been repeat-edly mentioned by the authors of the royal grants. To me it appears that Medinivarma being a childless monarch, adopted Baliraj of the Sisaudiya family as the heir of the state. He gave the adminstrative powers of the country to Baliraj and himself he retired to the life of an anchorite for the aquisation of eternal peace, perception of the god and immortality. This fact about the life of Medinivarma is remem-bered in somewhat different pattern by the people of Western Nepal **19**.

The Lamasera copper-plate inscription of Baliraj is dated in the Saka Era 132 (×). The missing numeral of the date should be someone between 1326 and 1329, i,e, between A. D. 1404 and 1407 only. In this inscription Baliraj has been described as a **maharajadhiraja.** Otherwise this is a very simle copper-plate. It records the details of a piece of land which was donated by Baliraj to Shree Shivasharma Joshi in the said year. Here the name of Medinivarma is not included in the grant by the scribe. It appears that by A.D. 1404-07 Baliraj had become a defacto ruler of the Jumla valley. Shivasharma Joshi had performed a **vastupuja 20** in the capital, and in the lieu of his deeds he had received the present lands from the king **21**, as mentioned in the grant. It seems that when Baliraj came to power, he had built a temple of his family deity in the metropolis.

On the basis of **Document B**, Tucci **22** holds that Baliraj was coronated by Chandana nath as the king of Jumla after the two persons returned from the Manasarowar lake. This chronical enjoins that Baliraj had defeated king Jalandhari, who was previously ruling the Jumla valley. Baliraj had enlarged the "fief both to east and west. His glory was known as far as China; the government of China promised to give him seven dharnis (=17 seers) of gold, good horses, brocades, etc. A religious treaty was also siged between China and him and many kinglets both to the east and to the west of Jumla become his vassals and paid tribute to Jumleshwar" **23** (Baliraj). Tucci writes that Baliraj had defeated Jalandhari in the battle of Jumla. If Bherimalla, a contemporary of King Dipchanda of Kamayun (A.D. 1747–77), was the king defeated by the invading Gorkha army during the unification campaign of Nepal, then the father or the protector **24** of Bherimalla, i.e. King Jalandhari becomes a king of the early eighteenth century **25**, and not of the early fifteenth century. Hence Baliraj and Jalandhari do not seem to be the contemoporary kings, and there is no question of the former defeating the latter. Therefore, the Tucci chronicle is wrong here. According to Tucci the descendants of Baliraj had ruled the Jumla and the Humla valleys for sixteen generations and then only that country was beseized by the Gorkhas. The decendants of Baliraj are also mentioned in the chronicle. According to this chronicle Vaksaraj was the son of Baliraj and his brother's name was Ajivaraj. Vaksaraj become the king of the country after the death of his father. He had ruled the kingdom in the Saka Era 1372

(+78=A.D. 1450) is proved from a copper-plate now preserved in the house of Pandit Mukti Saran Neupane of Pansayadara-Tilakot 26 of the Jumla valley.

According to another chronicle Baliraj become the king of the twenty two Khasas of the region of Jumla, ruled the country from the throne of the lord of Sija (**Sijapati**) and during his rule he had formulated twenty-two kinds of new laws **27**. According to a chronicle discovered from the house of Vishnu Bahadur Shahi **28** the Kallala dynasty of Baliraj belonged to the Raghu family, Ravi-**gotra** and Ksetrapala Masta (Rudra Shiva) and Vandasaini (Vindyava sini-Singhavahini Durga) ere whis family dieties.

According to a chronicle **29** Baliraj had decreased the prowess of Sijapati (the rulerj of Sija—Lamathada) with the help of Purichanda Tiruwa. That is why, when Balirai occupied the throne of Jumla, he gave the lands to Purichanda which fetched eighty **dharnis** (=480 pounds) of the food grains to him each year 30. Here we find the mention of a battle which was fought between Vadaraj (Baliraj) and Shahiraj. Shahiraj was a small Shahi king of the region of Tiprikot **31** this fact is proved froom a copper plate of the Saka Era 1336 (+78=A.D.1414), now in the possession of Vishnulal Pahari of Tibrikot **32**. Here we find the mentions of Jabhuman, Punimala Sai, Ramaraja, Manaraja, Raja Sai, Simku Sai, Vini Ksatyal and Jhika Tiruwala **33**. These persons seem to me to be the officials and the helpers of Baliraj like Purichanada Tiruwa.

One more question confronts us at this point. This is, whetherBal iraj and Hastira **34** are one and the same person, or they were different individuals. The chronicle which makes the mention of Purichandra, gives a slight hint towards this fact. A paper document, written in the **Kalautya** script, found from the Sannilokhada village, also identifies Baliraj with Hastiraj by giving Vaksaraj as the son of Hastiraj **35**, and we well know that Vaksaraj was the son of Baliraj, the founder of the Kallala dynasty in the Jumala valley. On the basis of a document Tucci writes that Hastiraj was ruling at Ya' tse shortly after the extinction of the Nagaraj ruling family **37** in the region. Abhayamalla**38** belonged to the Nagaraj family and he was the last important Malla king of Western Nepal. Hastiraj has been mentioned as **Ya' tse-pargyal-po-ha-sti-ra-ja** viz. the king of Ya' tse (Simja). King Kung-dga' -bzan-po of Tibet had sent the thanks and some persents along with a note to Hastiraj. In the note we find the Tibetan king giving instructions to the latter "to avoid (them) every day, as if they were poison, the doctines of the worshippers of the Hindu gods such as Brahm a,Vishnu and Indra, of the heretics as well as those of the Mohamedans" 39. The Tibetan king had added that "all sorts of **puja** which prescribed the killing of animals, be they birds or goats should be equally avoided because they are cause to a great sin which causes rebirth in the hell (**non son**)"**40**. After these instruction the Tibetan king advises Hastiraj to follow the great examples of the former rulers of Ya-tsei (Ya' tse=Simja in the Jumla valley) "who used to contribute to the embellishment of the Sa-skya (Yellow-Hat Sect) monestary: would it not be good to repair all this previous gifts to Sa-skya which are now collapsing ? 41. We have some more regal letters from Tibet and they recommed the new king of Jumla far the charities to the Brahmans, sicks and the poor **42**.

From the above-mentioned accounts it is clear that the new king was not a follower of Buddhism and after the commencement of his sway in the region the sacrifices of the animals had again continued. This had annoyed the Tibetan monarch, and as Jumla was long considered as a vassalage of Tibet, the Tibetan king is found sending the above-mentioned instructions to the new king (Hastiraj=Baliraj).

On the basis of the materials collected in Tibet, Tucci writes that "this ruler is is no longer a Malla: perhaps a Malla (—devi) was his wife."43 This is a very important thing. Does it mean that the last Malla king,

perhaps Medinivarma, who had ruled from Simja with great pomps in the early years of the last decade of the fourteenth century, being a childless monarch, adopted Hastiraj (Baliraj) of Chittaur Rajpoot family belonging to the Hindu Hamir lineage, who had entered the inaccessible Himalayan mountain in the opening decade of the fifteenth century after being tired of the tortures created by the Taimur's deadly invasion and the ruling Sultans of Northern India ? Baliraj's getting of the **tika** from the Brahmanas of the Jumla valley without any political development in the region and the circulation of a copper-plate jointly in the names of Medinivarma and Baliraj as the kings of the region in the Saka Era 1326 (+78=A.D 1404) also lead to this fact. It appears that as Medinivarma grew old and found himself without a heir, he adopted Baliraj as the crown prince of his state. The old king introduced the prince along with his name on his copper plates for the public opinions. He might had had a daughter 44, whom he ultimately married to Baliraj (or Hastiraj-the new king)—the crown prince to keep his progny through the daughter on the Malla throne in the subsequent generation. After the death or the abdication of the throne by Medinivarma, the last Malla king of the Jumla valley, Baliraj (Hastiraj) of the Kallala origin becomes the king of the Jumla state. Thus the mention of Malla (-devi) as the wife of the new king is very significant and it reveals a great mystery of the early-fifteenth century history of the Jumla valley. Tucci concludes, "therefore, the Hastiraj might be one of the kings who after the collapse of the Mallas ruled over their ancient capital Semja and the neighbouring countries (Jumla): one may also suppose that he is the same as Nagaraj (**naga=hasti** of Doc(C.)" 45.

To conclude, after Medinivarma, as a result of his heroism and handsome personality, Rajpoot origin and matrimonial relation with the daughter of the former ruler of the region, Baliraj became the king of the great Jumla state. He was known by the names of Hastiraj and Nagraj also in the contemporary society. When he ascended the throne, the Hinduism had found a special protection under him and this had created a great anxiety in the mind of the Tibetan monarch. Though the Tibetan king wanted the new ruler of Jumla to act according to his wishes by sending some royal notes to him but we possess no evidences to prove that the Kallala king had paid any heed to the suggestions and the orders of the northern giant.

Personality of Baliraj

Now a few words about the personality of Baliraj (Hastiraj). As the names of the king stand, they indicate that he had possessed the prowess of Hanuman (Bali=Monkey; the lord of the Monkies) and an elephant in him. A handsome king, he was not only loved by the daughter of Malaibum, the Chakravarti Raskoti king of Khandacakra, Dullu, whom he could not marry for some political reasons, but by kings Jaktisimha and Medinivarma of Sija—Lamathada (or Thalara-Bajhang) and Jumla also. The wife of Jaktisimha had also liked Baliraj, and, that is why, she had compelled her husband for the donation of the Jumala valley to him. But Baliraj had the blood of the mighty Kshatriyas of Rajasthan in him, and, that is why, he had not accepted the donation of the Jumla valley, conferred on him by Jaktisimsha. A favourite of the Brahmanas, he was given the **tika** by the Joshi **Pandits** of the dominion. The king, after he came to power, had extended special protection to the Hinduism. The new religious policy of the ruler caused a great annoyance in the heart of the Tibatan monarch, who, later on, sent some special instruections to be followed by the new Jumla king, but one don't know if Baliraj had really paid any heed to his instructions, including the sending of the money for the restoration of the collapsing Tibatan monasteries.

In the copper-plate issued jointly by Kings Medinivarma and Baliraj, no doubt Medinivarma holds many pompous titles, but Baliraj is

not completly ignored by scribe. The latter appears in the document as a lord of the fourty -four kings, and the eldest among the world. He roared like a lion roars among the elephants (**gaj-aghataraya Simghanada.... sarangadhara**...i. e. he is roaring like a lion over the dark clouds of the elephants....the possessor of the elephants. The Hastiraj and the Nagraj names of the king also prove my earlier hypothesis and possesses numerious elephants 46 (in his army). A great king (**paradhiraya**), he had conquered all the animates of the universe (**jivayoni-vijvanha** 47) by his noble deeds. His titles of **jiva-vidyavinodajnah** and **jayasajjanaranjanah** indicate that he was a master of numerous sciences, and at the same time he had pleased all the gentlemen (of his country) by his activities. 48 When Baliraj came to power, he facilitated his **tikakars**—the Joshi Brahmans of the Jumla valley with the donations of the agricultural fields and their copper plate certificates. The king had relieved all the thirty-six kinds of taxes on the lands donated by him. The Lamasera copper-plate of Baliraj calls him as a **maharaja-dhiraja,** viz. a very great king. In this copper-plate we find an interesting reference to a **vastu-puja,** performed by Pandit Ramdas Upadhayay. It shows that Baliraj had constructed a temple also, after he came to power, and in the edifice ceremonially he had installed the images of his family deities. For an unintruppted **puja** (worship) of the temple the king had given a piece of land to a priest, and that donation has been figura-tively mentioned in this document. 49

The Contemporaries of Baliraj

King Samsaravarma of Vilaspur was a contemporary of the Malla and the Kallala kings Medinivarma and Baliraj. He was assigned the title of **maharajadhiraja** and he had ruled the districts of Dullu and Dailekh of the **Vaisvanara-jwalaksetra.** The contents of his copper–plates resemble to the copper–Plates of the Malla rulers. No documents of the region show any conflict between Samsaravarma and Baliraj. 50.

Similarly we find Udayavarma and Ajjtavarma ruling in Achham (proved from a copper-plate found in the house of Ganya Devakota of Vinayaka Panchadeval Grandhakot of Mallo Bhaisolya of Achham 51) in the Sake Era 1359 (+78=A.D 1447) 25. We have yet to find out if these kings were really the contemporaries of Baliraj or of his successer Vaksaraj. These kings had also issued the copper–plates in their names. Their pompous titles indicate that they were independent kings, without any vassalage of any sort from any direction.

Vaksaraj [53] (A.D. 1445-97)

Vaksaraj 53 (C. A. D. 1405–144)

The Kallalashahi 54 and the Baburam Acharya 55 chronicles mention Vaksaraj as the son and the successor of Baliraj. There is a transcript of a copper–plate of Vaksaraj in the form of a **Shyahamohar** (sealed document) published by Naraharinath in his **Itihasa Prakasha. 56** It comes from the Gidikhola village of the Jumla valley. The last two numerals of the date of the document are missing, and the remaining numbers read as 13××. Here the king has been described as living in the auspicious four–storeyed white palace of Simja, marked with the benign signs of **swastika** and **nadyavarta,** and perpetually echoed with the charming musics 57 of various types. Vaksaraj was a great king (**maharaja**) and bedecked with numerous pompous epithets (**Virudavali virajamana**) The king had carried the administration of the state (**raja sanasya**) with great compabilities, and during his rule he had issued plenteous edicts (**Sasanapatrah**) 58 for the benifits and happiness of his subjects.

It appears that Baliraj had found the Malla palace of Simja after his marriage with the daughter of Medinivarma (**Malladevi**). Because Medinivarma had survived even after the marriage, Baliraj preferred to live at Savarna-grama-vara-nagar itself. He did not go to occupy the residence of his father–in–law. But by the time Vaksaraj ascended the throne, Medinivarma and Baliraj both had died. Therefore, he occupied

the Malla palace and began to rule the country from the ancient capital itself. To show his relation with the former dynasty, Vaksaraj had issued the copper-plates in the style of the Malla kings. It seems that as the chief consort of Baliraj was Malladevi (a progny of the Malla family)—the mother of Vaksaraj, it had given ample scope to the king for coming and beginning his adminisiation from the Malla palace. Vaksaraj appears to have been born andgrown-up in the copious environment of theMalla palace under the tutelage of his maternal grand -father whose safeguards had given excessive scopes for Vaksaraj to follow the ancient reignal heritage and to hold the pompous epithets of the Malla origin, sometimes even going beyond his favourite guardians. He had freed the ecclesiastical men from all the thirty-six kinds of leviable taxes on the lands given to them and for their requisite safeties he had issued them numerous copper-plate certificates along with the witnesses of the earth, the sun, the moon, Lord Buddha, varions religions, the monasteries and Lord Siva.

Narahari Nath has published one copper-plate inscription, nowadays preserved in the house of Mr. Muktisaran Neupane of Tilakot, Panasaadara, of the Jumla valley. The record is dated on Thursday, the second day of the white- fortnight **(Suklapaksa)** in the month of Asadha of the Saka Era 1372 (+78= A.D. 1450). The king described here is Vaksaraj, and he is recited as the lord of the human beings (**naresvara** 59) The inscription enjoins that the king had lived and ruled from the palace of Jumla. The sovereign was decorated with numerous gorgeous epithets, and while in the court, he was constantly sorrounded with the humble vassal rulers. Patiraj Pratap Singh, Bhatriraj, Saktisingh, Citu Acharyaj, Kripakara Acharya, Dhanardan Upadhayaya, Jaitu Budhathapa and Dhakawala Thapa were some important officials and the courtiers of Vaksaraj who had assisted him in his administration of the Kingdom. Budharana Thapa had served the king in the capacity of the governer (**Rokaya**) of the Jumla valley. The present inscription 60 describes the details of a landgrant made by the king to a Brahman in the month of July of A. D. 1450.

We possess some more documents of Vaksaraj. These include two copper-plate grants which the king had issued in the Saka Era 1372 (+78= A. D. 1450). 61 In these inscriptions the name of the ruler is recited as Vatsaraj, who is without any doubt Vaksaraj or Vaksyaray. I hold this view because we find a copper-plate of the same year with the name of Vaksaraj itself, and he is also a **naresvara** (the lord of the human beings), as we find him described in his Tilakot copper-plate. 62 The same place of administration, some reignal year and the same style of the records further help to attest my observations in this regard. These documents furnish us with some additional facts regarding the adminstration of the king. As in the previous copper-plate, these grants potray throf king as leving in the all-auspicious and gorgeous four-storeyed white palace, marked with the benign **swastika** and the **nandyavarta** signs, of the greaty city (of Simja) 63. The second inscription enjoins that the king was worshipped by the gods and the demons both, and that he was always found happy in his court 64. His palace had perpetually echoed with the charming songs of the damsels. The army of the monarch was equipped with the thousands of the elephants and the horses. The ruler had performed numerous new festivals in his kingdom and had protected the children and the cows of his country with great endeavour. The orders of the king were always fulfilled by his officials and the subjects. The king had made Simja, the capital of the country, a great centre of education. He had encouraged the scholars of the kingdom (with all the financial aids from his side). He had established a theatre also in the capital (**Vrihatvidyataraga-aksasthapanacharya**). The illustrous king was surrounded by the courteous vassals 65 in the court for all the times.

The king has been described in the records as a great warrior, who had humilated almost all the illustrious rulers 66 of his time. He is enjoined to have troubled the enemies in the manner a lion plaauges the crowed of the ravaged elephants. The king had danced triumphantly on the subdued kings as Lord Shiva dauces his tandava dance among his dreadful, but suppressed, spirits. If the enemy kings appeared like the lions (in the battles), then he had distresed them like a mighty griffor. That is why, Vaksaraj had gleamed on the earth, in the manner the moon shines in the starry nights. He had caused the calamities on his rivals in the way the trident of Lord Shiva pesters the foreheads of his adverseries.67

To conclude, king Vaksaraj was a man of an exceptional competence. Till he ruled the country, he had adored his family deities with the best of his intentions. The king was all laudable, and therefore, he was loved by each of his subjects. He had never done any inquitous deed in his life. The monarch had appointed numerous officials in the state and they had conducted the adminstration of the country on the precepts of the Hindu **Dharmashastras. 68**

Vijayaraj was the son of Vaksaraj. He became the king of Jumla 67 after the death of his father. His adminstratoin was not so significant as the reigns of his father or the son. So far no documents of Viayjaraj have come to light. 70

(To be concluded)

***

ABOUT THE AUTHORS

1. Khom Raj Nepal	Bibliographer, Nepal Rastriya Pustakalaya
2. Shri Shankarman Rajbansi	Editor, Rastriya Abhilekhalaya
3. Shri Ram Nivas Pandey	Lecturer, Tribhuwan University

'प्राचीन नेपाल'का निमित्त प्राग्–इतिहास तथा पुरातत्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ ।

निर्देशक
पुरातत्व विभाग
सिंहदरबार
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to *Ancient Nepal.*

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

Photographs and illustrations (line drawings) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:—

CORNELL
MAY 28 1986
LIBRARY

The Director,
Department of Archaeology
Singha Durbar,
Kathmandu, Nepal.